

Національний університет цивільного захисту України

Навчально-науковий інститут пожежної та техногенної безпеки

Кафедра державного нагляду у сфері пожежної та техногенної безпеки

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Курс лекцій

Черкаси
2025

Друкується за рішенням
вченої ради навчально-
наукового інституту пожежної
та техногенної безпеки
НУЦЗ України
Протокол від 25.11.2025 № 10.

Укладачі: В. М. Бабакін, В. Ю. Колосков, О. М. Кондратенко, С. С. Душкін,
О. М. Серікова

Рецензенти:

Головний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, доктор юридичних наук, професор Петрова І. А.

Завідувач кафедри військової підготовки Національного університету цивільного захисту України, кандидат юридичних наук, доцент Букін М. П.

Екологічне право: курс лекцій / Укладачі: В.М. Бабакін, В.Ю. Колосков, О.М. Кондратенко, С.С. Душкін, О.М. Серікова. Черкаси: НУЦЗ України, 2025. 176 с.

Курс лекцій призначений для здобувачів вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти ступеня «Доктор філософії» відповідно до програми вищої освіти за спеціальністю «Технології захисту навколишнього середовища». Видання може бути корисним для використання під час проведення аудиторних занять, на позааудиторних заходах та в процесі підготовки до самостійної роботи.

© Бабакін В.М., Колосков В.Ю., Кондратенко О.М.,
Душкін С.С., Серікова О.М.
© Національний університет цивільного захисту України, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА	
ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА	7
ЛЕКЦІЯ 1. ПОНЯТТЯ ТА ПРЕДМЕТ	
ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА. НАДЗВИЧАЙНІ СИТУАЦІЇ	
ТЕХНОГЕННОГО І ПРИРОДНОГО ХАРАКТЕРУ	7
ЛЕКЦІЯ 2. ЕКОЛОГО-ПРАВОВИЙ СТАТУС	
ОСОБИ В УКРАЇНІ	16
ЛЕКЦІЯ 3. ПРАВОВІ ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ	
В ГАЛУЗІ ЕКОЛОГІЇ.....	34
ЛЕКЦІЯ 4. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
ЗА ПОРУШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА	46
МОДУЛЬ 2. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА	
ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА	58
ЛЕКЦІЯ 5. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЕКОЛОГІЧНОЇ	
МЕРЕЖІ УКРАЇНИ ТА ЗОНИ НАДЗВИЧАЙНОЇ	
ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ.....	58
ЛЕКЦІЯ 6. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ	81
ЛЕКЦІЯ 7. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЛІСІВ ТА РОСЛИННОГО	
СВІТУ В УКРАЇНІ. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВОД В УКРАЇНІ	
ТА ПРАВОВА ОХОРОНА АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ.	99
ЛЕКЦІЯ 8. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ	
БЕЗПЕКИ НАСЕЛЕННЯ І ТЕРИТОРІЙ.....	122
ЛЕКЦІЯ 9. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ	
ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО	
СЕРЕДОВИЩА	144
ГЛОСАРІЙ	158
ЛІТЕРАТУРА.....	171

ВСТУП

Екологічне право є унікальним та багатогранним явищем у правовій системі. Його слід розглядати як триєдину сутність: по-перше, це самостійна галузь права зі своїм специфічним предметом і методом регулювання; по-друге, це динамічна наука, що досліджує закономірності взаємодії суспільства і природи; по-третє, це фундаментальна навчальна дисципліна, обов'язкова для вивчення у вищих юридичних навчальних закладах.

Незважаючи на те, що на сьогоднішній день видано чимало підручників, посібників та методичних матеріалів з екологічного права, пропонуване видання має суттєву відмінність та незаперечну актуальність. Головною його особливістю є те, що воно підготовлене з ретельним урахуванням масштабних змін, внесених до національного законодавства протягом 2020–2025 років. Цей період ознаменувався активним реформуванням системи управління в галузі екології, гармонізацією українського законодавства з європейськими стандартами та оновленням регуляторних механізмів. Саме ці новели знайшли своє відображення у матеріалах курсу.

Для даного курсу лекцій було відібрано найбільш гострі та актуальні проблеми сучасного екологічного права. Авторський підхід базується на тому, що сучасний юрист не може бути вузьким фахівцем, який знає лише «букву закону». Тому значна увага приділяється загальнометодологічним та культурологічним положенням. Без глибокого розуміння цих основ неможливо уявити кваліфікованого еколога XXI століття, здатного вирішувати складні виклики сьогодення.

Цей базис є фундаментом для подальшого освоєння конкретних правових інститутів. До нього входять такі ключові теми, як:

- понятійний апарат екологічного права;
- історія становлення взаємовідносин людини і природи;
- система джерел права, що постійно еволюціонує;
- керівні принципи, на яких будується вся екологічна політика.

Кожна з цих тем є настільки об'ємною та важливою, що їй можна присвятити окремий цикл лекцій, демонструючи нерозривний та тісний зв'язок між теоретичною наукою та реальною юридичною практикою.

Логіка викладу матеріалу передбачає поділ курсу лекцій на дві взаємопов'язані частини. У загальній частині розглядаються визначальні засади та концепції екологічного права, класифікація видів прав на природні об'єкти та ресурси (зокрема право власності та право природокористування). Окремий фокус зроблено на інституті юридичної відповідальності за екологічні правопорушення, що є ключовим елементом правопорядку. Також детально аналізується система органів державного управління в галузі екології, їх компетенція та повноваження.

Особливу частину присвячено специфіці правового режиму окремих природних сфер. Розглядаються конкретні екологічні вимоги до використання та охорони земель, надр, водних ресурсів, лісів, тваринного світу та атмосферного повітря. Значна увага приділяється правовому статусу територій та об'єктів природно-заповідного фонду, що підлягають особливій охороні. Крім того, аналізується міжнародно-правовий механізм охорони навколишнього середовища, що є вкрай важливим в умовах глобалізації екологічних проблем.

Проблематика екології та охорони довкілля ніколи не втратить своєї гостроти, адже вона стосується безпосередньо виживання людства. Питання екологічної безпеки – це, по суті, питання про якість взаємодії людини з навколишнім світом. Довкілля виступає не просто декорацією для людського життя, а його головною передумовою: це територія проживання нації, просторова межа суверенітету держави, місце розміщення виробничих сил, а також джерело питної води, сировини, енергії та естетичного натхнення.

Саме тому охорона довкілля інтегрована в систему національної безпеки України. Це глобальна проблема, життєво важлива для всього суспільства. Згідно із Законом України «Про основи національної безпеки», забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян визначено одним із пріоритетів національних інтересів.

Відповідно до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», метою держави є не лише збереження, а й стабілізація і поліпшення стану довкілля. Досягти цього можна лише шляхом інтеграції екологічної складової в усі сфери соціально-економічного розвитку.

Екологічне право покликане створити умови для поширення екологічних знань та підвищення рівня свідомості громадян. Екологічно грамотна людина здатна раціонально використовувати природні ресурси, ефективно користуватися своїми правами на безпечне довкілля та захищати ці права в інтересах інших.

Особливого значення екологічна компетентність набуває для посадових осіб. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», наявність екологічних знань є обов'язковою кваліфікаційною вимогою для всіх управлінців, чия діяльність пов'язана з використанням ресурсів або впливом на довкілля.

Цей курс лекцій призначений для того, щоб здобувачі вищої освіти могли ґрунтовно оволодіти засадами екологічного права, ознайомитися з актуальними нормативними документами та підвищити загальний рівень своєї правової та екологічної культури, ставши відповідальними фахівцями та свідомими громадянами.

МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

ЛЕКЦІЯ 1.

ПОНЯТТЯ ТА ПРЕДМЕТ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА. НАДЗВИЧАЙНІ СИТУАЦІЇ ТЕХНОГЕННОГО І ПРИРОДНОГО ХАРАКТЕРУ.

План

1.1. Поняття та предмет екологічного права.

1.2. Загальна характеристика чинного законодавства про охорону навколишнього середовища.

1.3. Екологічні права та обов'язки громадян.

1.4. Види надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру.

1.5. Основні заходи у сфері захисту населення та території від надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру.

1.1. Поняття та предмет екологічного права

Екологічне право являє собою систематизовану сукупність юридичних норм, покликаних унормувати взаємовідносини між суспільством та природою. Головною метою цього регулювання є забезпечення раціонального використання природних багатств, охорона довкілля, його відновлення та гарантування екологічної безпеки.

Наука визначає екологічне право як комплексну, інтегровану галузь. Вона акумулює норми, що спрямовані на ефективне управління природними ресурсами, підтримання якості довкілля та захист екологічних прав громадян.

Предмет регулювання цієї галузі охоплює специфічні суспільні відносини, що виникають у процесі природокористування та охорони довкілля. Ці відносини базуються на різноманітних формах власності на природні ресурси та фундаментальному праві людини на безпечне для життя середовище.

Виокремлення екологічного права як самостійної галузі зумовлено тим, що воно регулює окремий, специфічний вид суспільної поведінки, який вимагає спеціалізованого юридичного підходу. Коло суб'єктів екологічних правовідносин є широким і включає громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, а також юридичних осіб.

1.2. Загальна характеристика чинного законодавства про охорону навколишнього середовища

Екологічне законодавство становить собою упорядковану сукупність нормативно-правових актів, призначенням яких є регулювання екологічних правовідносин. Сфера дії цих актів охоплює процеси використання природних ресурсів, їх відновлення, а також заходи з охорони довкілля.

В правовій системі України це законодавство виступає як самостійна галузь, що має розгалужену внутрішню структуру. До її складу входять спеціалізовані підгалузі, що регулюють окремі сфери: земельне, водне, лісове законодавство, а також нормативні масиви щодо надр, атмосферного повітря, тваринного та рослинного світу, а також природно-заповідного фонду.

Фундаментом екологічного законодавства є Конституція України. Основний Закон закріплює ключові положення:

- право власності Українського народу на всі природні ресурси (землю, надра, воду тощо);
- гарантії екологічної безпеки та стабільності, включаючи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи;
- невід'ємне право громадян на безпечне довкілля, вільний доступ до екологічної інформації та компенсацію шкоди, завданої порушенням екологічних норм;
- конституційний обов'язок кожного не завдавати шкоди природі.

Нормативну базу галузі формують кодифіковані акти (Земельний, Водний, Лісовий кодекси, Кодекс про надра) та спеціальні закони. Серед ключових

законів варто виділити Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», який є базовим, а також закони про тваринний світ, атмосферне повітря, природно-заповідний фонд, Червону книгу та виключну (морську) економічну зону.

1.3. Екологічні права та обов'язки громадян

Особливу увагу екологічне законодавство приділяє екологічним правам і обов'язкам громадян.

Кожен громадянин України наділений низкою прав, що гарантують його взаємодію з довкіллям та можливість впливати на екологічні рішення:

а) право на безпечне для здоров'я та життя навколишнє природне середовище;

б) право брати участь у громадських обговореннях і подавати пропозиції щодо проєктів нормативних актів, а також планів розміщення, будівництва чи реконструкції об'єктів, які можуть мати негативний вплив на екологію;

в) право вносити пропозиції до всіх органів влади та юридичних осіб, відповідальних за прийняття екологічно значущих рішень;

г) право долучатися до розробки та реалізації заходів, спрямованих на охорону довкілля та комплексне використання ресурсів;

ґ) право об'єднуватися у громадські організації для охорони природи;

д) право на вільний доступ до будь-якої екологічної інформації (за винятком законних обмежень), а також її вільне отримання, поширення та зберігання;

е) право на участь у публічних слуханнях та відкритих засіданнях, що стосуються оцінки впливу запланованої діяльності на довкілля (на всіх стадіях проєктування);

є) ініціювання та проведення громадської екологічної експертизи;

ж) право здійснювати загальне і спеціальне використання природних ресурсів;

з) право отримувати екологічну освіту;

і) право звертатися до суду з позовами проти державних органів, підприємств чи громадян про відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю чи майну через негативний екологічний вплив;

й) право оскаржувати у судовому порядку будь-які рішення, дії чи бездіяльність посадових осіб або органів влади, які порушують екологічні права громадян.

Разом з правами на громадян покладаються певні обов'язки:

а) берегти природу, охороняти її та використовувати природні багатства раціонально, дотримуючись законодавчих вимог;

б) суворо дотримуватися вимог екологічної безпеки та всіх інших екологічних нормативів;

в) не порушувати законні інтереси та екологічні права інших осіб.

г) своєчасно вносити передбачену законодавством плату за спеціальне користування природними ресурсами, а також сплачувати штрафи за скоєні екологічні правопорушення;

г) відшкодовувати збитки, спричинені забрудненням або будь-яким іншим негативним впливом на стан навколишнього природного середовища.

1.4. Види надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру

Протягом останнього часу на території України істотно збільшилася частота виникнення надзвичайних ситуацій (НС). Значна частина цих екстрених подій припала на об'єкти енергопостачання. Переважно вони були спричинені пошкодженнями електроенергетичних мереж, що мало наслідком масове та тривале припинення електропостачання у значній кількості населених пунктів.

Хоча майже всі ці аварії мали стихійне походження (зокрема, це були обледеніння, сильні снігопади, урагани та шквальні вітри), слід зазначити, що значна кількість НС також була техногенного характеру (пожежі, вибухи,

руйнування тощо), а також іншого типу (спалахи інфекційних захворювань, виявлення високонебезпечних речовин тощо).

Згідно з існуючою класифікацією, НС розподіляються за характером походження на НС техногенного, природного, медико-біологічного та іншого характеру, внаслідок яких гине та зазнає травм велика кількість людей. А за масштабом впливу НС класифікуються як: загальнодержавні, регіональні, місцеві та об'єктові.

До надзвичайних ситуацій техногенного характеру відносяться:

- транспортні аварії;
- пожежі, вибухи;
- аварії з викидом (загрозою викиду) сильнодіючих отруйних речовин (СДОР);
- наявність в оточуючому середовищі шкідливих речовин понад гранично-допустиму кількість;
- аварії з викидом (загрозою викиду) радіоактивних речовин (РР);
- раптове зруйнування споруд;
- аварії на електроенергетичних системах;
- аварії на комунальних системах життєзабезпечення;
- аварії на очисних спорудах;
- аварії на системах життєзабезпечення;
- гідродинамічні аварії.

Надзвичайні ситуації природного характеру:

- геофізично-небезпечні явища;
- геологічно-небезпечні явища;
- метеорологічно- та агрометеорологічно-небезпечні явища;
- морські гідрологічно-небезпечні явища;
- гідрологічно-небезпечні явища;
- пожежі лісові та торф'яні;
- масова загибель диких тварин.

1.5. Основні заходи у сфері захисту населення та території від надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру

Запобігання та ліквідація надзвичайних ситуацій (НС) становить собою комплекс необхідних заходів, які відрізняються за своєю спрямованістю.

З метою забезпечення своєчасного виконання робіт, пов'язаних з НС, функціонує Єдина державна система управління реагуванням на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру. Ця система являє собою консолідовану структуру, до складу якої входять центральні та місцеві органи виконавчої влади та управління, державні підприємства, установи й організації, забезпечені відповідними матеріальними, фінансовими ресурсами та повноваженнями.

Зазначені суб'єкти виконують наглядові функції щодо дотримання норм техногенної та природної безпеки, організовують діяльність із запобігання НС техногенного й природного походження, а також здійснюють реагування у разі їх виникнення. Основною метою є забезпечення захисту населення, збереження навколишнього природного середовища та мінімізація матеріальних збитків.

Система управління має чотири рівні масштабності (загальнодержавний, регіональний, місцевий та об'єктовий) і складається з постійно діючих функціональних та територіальних підсистем.

На рівні законодавчої влади в Верховній Раді України діє Комітет Верховної Ради з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

Управління Єдиною державною системою здійснює Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. ДСНС визначена як головний (провідний) орган у системі центральних органів виконавчої влади, відповідальний за реалізацію державної політики у сфері:

- захисту населення і територій від НС техногенного та природного характеру;

- ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи;
- рятувальної справи;
- пожежної безпеки;
- створення та функціонування системи страхового фонду документації;
- поводження з радіоактивними відходами;
- профілактики травматизму невиробничого характеру.

Постійно діючим координаційним органом є Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій. Вона координує взаємодію центральних і місцевих органів виконавчої влади у сферах безпеки, захисту населення і територій, а також реагування на НС природного та техногенного походження. Основні напрями її діяльності в екологічній сфері включають:

- координацію взаємодії суб'єктів, задіяних у створенні й функціонуванні Національної системи запобігання та реагування на аварії, катастрофи та інші НС;
- безпосередню організацію та проведення робіт із ліквідації наслідків надзвичайних екологічних ситуацій.

Комісія також здійснює міжнародну взаємодію з відповідними організаціями країн, що зазнали негативного впливу внаслідок НС, які виникли в Україні, та визначає розмір заподіяних збитків. Окрім органів загальної та спеціальної компетенції, до процесу реагування залучаються органи відомчої компетенції, органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадські об'єднання та окремі громадяни.

Оповіщення та зв'язок під час НС забезпечується функціонуванням Єдиної національної системи зв'язку (ЄНСЗ). Види та мережі зв'язку, які необхідно створювати або використовувати в межах певної території, визначаються залежно від її соціально-економічних та інших особливостей.

Інформація у сфері захисту населення і територій від НС, а також діяльність відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування, є відкритою і гласною, якщо її обмеження не передбачене законодавством. До

цієї інформації належать відомості про прогнозовані та виникаючі НС, їхні наслідки, а також дані про радіаційну, хімічну, медико-біологічну, вибухову, пожежну та екологічну безпеку на відповідних територіях.

Відповідні органи зобов'язані оперативно та достовірно інформувати населення через засоби масової інформації та інші канали про стан захисту, вжиті заходи безпеки, прогнозовані й фактичні НС, а також про прийоми й способи захисту. Приховування, несвоєчасне надання або подання посадовими особами завідомо неправдивої інформації тягне за собою відповідальність згідно з чинним законодавством.

Захист населення і територій від НС техногенного та природного характеру визначається як система заходів (організаційних, технічних, медико-біологічних, фінансово-економічних та інших), спрямованих на запобігання НС, реагування на них та ліквідацію їх наслідків. Реалізація цих заходів забезпечується центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, відповідними силами й засобами підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, а також добровільними формуваннями. Кінцевою метою є захист населення, територій, матеріальних і культурних цінностей та довкілля.

Запобігання виникненню надзвичайних екологічних ситуацій передбачає підготовку та імплементацію соціально-економічних, політичних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних та інших заходів. Вони сфокусовані на:

- регулюванні техногенної та природної безпеки;
- проведенні оцінки рівнів ризику;
- завчасному реагуванні на загрозу НС (на підставі моніторингу, експертних висновків, досліджень та прогнозів) з метою недопущення їх переростання в повномасштабну НС або пом'якшення її потенційних наслідків.

У разі виникнення надзвичайних екологічних ситуацій здійснюється ліквідація – комплекс аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, мета яких полягає у:

- врятуванні життя та збереженні здоров'я людей;
- зниженні шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу, та матеріальних втрат;

- локалізації зон НС;
- припиненні впливу характерних для них небезпечних факторів.

Заходи, що реалізуються під час ліквідації НС (перелік яких не є вичерпним), включають:

- припинення, зупинення, обмеження екологічно шкідливої діяльності об'єктів (підприємств, споруд), розташованих у зоні НС або поза нею, але які впливають на стан довкілля регіону;

- проведення відновлювальних робіт у природному середовищі (наприклад, рекультивація земель, відтворення лісів, ліквідація місць поховання відходів);

- компенсацію шкоди, заподіяної здоров'ю громадян, шляхом матеріальної компенсації та встановлення пільг;

- інші заходи, визначені видом НС, які відповідають чинному міжнародному та національному законодавству України.

ЛЕКЦІЯ 2.

ЕКОЛОГО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ В УКРАЇНІ

План

2.1. Поняття, структура та види еколого-правового статусу особи.

2.2. Екологічні права та обов'язки в системі еколого-правового статусу особи: поняття, ознаки та види.

2.3. Правові гарантії екологічних прав громадян.

2.1. Поняття, структура та види еколого-правового статусу особи

Еколого-правовий статус особи є спеціальною юридичною категорією, що є похідною від загального правового статусу особи. Слід зазначити, що сама категорія «правовий статус особи» є відносно новою в українській юридичній науці.

У правовій літературі відсутнє однозначне тлумачення поняття та змісту «правового статусу». Переважна більшість науковців інтерпретує правовий статус особи як систему прав, свобод і обов'язків, які закріплені в нормах права.

Однак ця позиція не є універсальною. Існує кілька підходів, згідно з якими дослідники пропонують додатково включати до змісту правового статусу: громадянство, загальну правоздатність, гарантії прав, законні інтереси, юридичну відповідальність, правові норми, що встановлюють цей статус, та правовідносини загального типу.

У науковій доктрині поширеною є позиція, яка передбачає розгляд поняття правового статусу у широкому та вузькому значеннях:

У широкому розумінні правовий статус особи тлумачиться як юридично закріплене положення індивіда в соціумі, що охоплює його права, свободи, обов'язки та відповідальність, які встановлені законодавством і гарантовані державою.

У вузькому розумінні категорія «правовий статус особи» характеризує обсяг суб'єктивних прав і свобод, якими володіє суб'єкт права.

Загальний правовий статус особи визначений Конституцією України. Вона фіксує основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в усіх сферах суспільного життя, включаючи екологічну. Згідно зі статтею 3 Конституції, держава бере на себе головний обов'язок щодо утвердження та забезпечення прав і свобод, підтверджуючи свою відповідальність перед людиною як найвищою соціальною цінністю.

Оскільки загальний статус не може охопити всю різноманітність і специфіку суб'єктів права, він виступає як базова, вихідна категорія. Відповідно, еколого-правовий статус особи є спеціальним по відношенню до загального правового статусу.

Еколого-правовий статус особи – це встановлена Конституцією та іншими нормативно-правовими актами сукупність екологічних прав і обов'язків, а також місце, становище і роль особи в суспільстві у сферах використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Цей інститут є відносно новим для екологічного права України. На міжнародному рівні його комплексне формування фактично відбулося наприкінці XX століття.

Визначальну роль у цьому процесі відіграла Орхуська конвенція 1998 року («Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища»). Вона вперше комплексно розглянула право людини на безпечне (здорове) навколишнє середовище, яке реалізується через три ключові права:

1. право на екологічну інформацію;
2. право на участь у прийнятті еколого-значущих рішень;
3. право на доступ до правосуддя.

Конвенція також закріпила механізми реалізації та визначила процесуальні аспекти захисту екологічних прав.

Варто зазначити, що окремі аспекти екологічних прав обговорювалися і раніше. Зокрема, на Стокгольмській конференції ООН по навколишньому середовищу в 1972 році проблему права людини на сприятливе навколишнє середовище було винесено як самостійну.

Оскільки правовий статус є складною, збірною категорією, що відображає весь комплекс взаємозв'язків людини із суспільством та державою, актуальним є питання його структури. У юридичній літературі пропонується розкривати еколого-правовий статус особи через наступні елементи:

- громадянство (як постійний політико-правовий зв'язок особи з державою).
- правосуб'єктність.
- загальні та конституційні принципи (наприклад, рівність суб'єктів, невідчужуваність екологічних прав, їх гарантованість).
- екологічні права і свободи.
- екологічні обов'язки.
- організаційно-правові гарантії їх дотримання.
- юридична відповідальність (як самостійний елемент, що реалізується внаслідок вчинення правопорушення).
- інтереси людини тощо.

Ці елементи визначають і характеризують місце індивіда в суспільстві, державі загалом та безпосередньо в екологічній сфері.

Правосуб'єктність є другим елементом еколого-правового статусу, тісно пов'язаним із громадянством. Загальна правосуб'єктність, як і в багатьох галузях права, існує як єдина право-дієздатність, що охоплює:

- можливість володіння правами і обов'язками (правоздатність).
- можливість їх самостійного здійснення (дієздатність).

У деяких галузях ці структурні елементи можуть роз'єднуватися. До правосуб'єктності також іноді відносять деліктоздатність — здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення (делікти).

Оскільки правосуб'єктність є реальним правовим явищем, вона має галузевий характер. Галузева правосуб'єктність означає здатність особи бути суб'єктом правовідносин конкретної галузі права. В екологічному праві правосуб'єктність формується за схожим з цивільною правосуб'єктністю зразком, але має галузеву специфіку (наприклад, лише громадяни та юридичні особи України можуть бути суб'єктами права приватної власності на ліси, згідно зі ст. 10 Лісового кодексу України).

Загальний еколого-правовий статус людини ґрунтується на конституційно-екологічному статусі. Він охоплює окремі статуси у трьох ключових сферах екологічної діяльності:

1. природоохоронна сфера (природоохоронний статус);
2. природоресурсна сфера (природоресурсовий статус);
3. сфера екологічної безпеки (екологобезпечний статус).

У кожній із цих сфер існують відособлені, специфічні галузі правовідносин (земельні, водні, надрові тощо), де можна виокремити відповідний особливий правовий статус, що складається з аналогічних елементів.

Наприклад, природоресурсовий статус включає статус людини у земельних, водних, лісових, атмосферних, фауністичних та флорних правовідносинах. Природоохоронний статус охоплює статус людини у галузі охорони навколишнього природного середовища, природно-заповідних правовідносин, а також охорони та використання континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Екологобезпечний статус включає правовий статус людини у сферах забезпечення загальної екологічної безпеки, санітарно-епідемічного благополуччя, в умовах надзвичайних екологічних ситуацій, а також у галузі ядерної енергії та радіаційної безпеки, безпеки продуктів харчування та продовольчої сировини.

2.2. Екологічні права та обов'язки в системі еколого-правового статусу особи: поняття, ознаки та види

Центральне місце та основний зміст у структурі еколого-правового статусу особи займають екологічні права та обов'язки.

Екологічні права та свободи людини і громадянина є ключовими в національному та міжнародному екологічному праві. Їх основне призначення полягає у розкритті змісту еколого-правового статусу, а також у визначенні спрямованості діяльності держави (ст. 2, 16 Конституції України).

Екологічні права належать до суб'єктивних прав, які виникають на основі існуючої екологічної системи. Вихідним моментом цих прав є можливість людини:

- користуватися незабрудненим довкіллям;
- проживати в екологічно збалансованому природному середовищі.

Екологічні права являють собою якісно нову групу прав, відмінну від традиційних прав природокористування. Їхня спрямованість орієнтована на задоволення саме екологічних потреб та інтересів, а не матеріальних, духовних чи естетичних. Тоді як природоохоронний характер права природокористування більшою мірою відображає обов'язок суб'єктів дотримуватися вимог охорони довкілля при використанні ресурсів.

Розвиток екологічних прав базується на природній (біологічній) та соціальній сутності людини. Їх невід'ємність виражається у нерозривному зв'язку з сутністю індивіда. Розгляд цих прав із природно-правових позицій передбачає їхню універсальність та формування як вихідної, основної ідеї, що відображає сутність та головну мету екологічного права. Це обумовлює визнання їх забезпечення та охорони одним із основних галузевих принципів екологічного права.

З початку 90-х років XX ст. відбулася переоцінка принципів та інститутів у галузях права, що, зокрема, відобразилося у формуванні інституту екологічних прав. Важливим етапом стало прийняття Закону України «Про охорону

навколишнього природного середовища» (1991 р.), який вперше серед держав колишнього СРСР закріпив на законодавчому рівні основні екологічні права громадян, включаючи право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище (ст. 9).

У юридичній літературі основними проблемами при визначенні екологічних прав є невизначеність термінів та антропоцентричний характер цих прав. Екологічні права мають специфічні властивості, обумовлені екологічними факторами:

1. спрямованість на задоволення екологічних потреб та реалізацію екологічних інтересів;
2. належність до природних, невідчужуваних прав, що є вищою соціальною цінністю та існують невід'ємно від особистості;
3. пріоритет у загальній системі прав людини, що допускає обмеження інших прав в інтересах екологічної безпеки;
4. основою системи є право особи на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;
5. врахування законів природи та розвитку екологічних об'єктів при їх встановленні;
6. екологічний фактор визначає встановлення форм належності природних об'єктів відповідним суб'єктам;
7. зміст обумовлений принципами екологічного права як самостійної галузі;
8. здійснення, в основному, під контролем держави;
9. необхідність вибору оптимальних та ефективних правових способів і форм захисту;

Для забезпечення повного розкриття та систематизації екологічних прав та обов'язків особи доцільно проводити їх класифікацію відповідно до різних критеріїв. Одним із ключових критеріїв є юридична сила нормативно-правових актів, у яких ці права та обов'язки закріплені. За ним виділяють наступні категорії прав.

1. Конституційні права та обов'язки.

Ця категорія охоплює природні, невідчужувані та основні екологічні права й обов'язки, які мають найвищу юридичну силу в системі законодавства України (відповідно до ст. 8 Конституції України).

Вони визначають фундаментальні засади еколого-правового становища особи і є вихідними для всіх інших галузевих норм.

Прикладами цієї категорії є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України) та конституційний обов'язок не заподіювати шкоди природі та відшкодовувати завдані збитки (ст. 66 Конституції України).

2. Права та обов'язки, визначені законами України.

Ця група включає екологічні норми, деталізовані у законодавчих актах, які поділяються на загальні та спеціальні та конкретизують конституційні положення та розширюють перелік прав і обов'язків у відповідних сферах.

Загальні норми закріплені в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища». Спеціальні норми передбачені іншими спеціалізованими законами, які регулюють окремі аспекти використання, охорони природних ресурсів та екологічної безпеки (наприклад, Лісовий кодекс, Водний кодекс).

Прикладами цієї категорії є право на вільний доступ до екологічної інформації (ст. 9 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»).

3. Права та обов'язки, передбачені підзаконними актами

Ця категорія є умовно відокремленою, зважаючи на положення статті 92 Конституції України, яка вимагає визначати права і свободи людини і громадянина виключно законами України.

Підзаконні нормативно-правові акти (постанови Кабінету Міністрів, відомчі накази) не можуть встановлювати нові права чи обов'язки. Вони слугують для конкретизації вже визначених законами положень та встановлюють детальні механізми їхньої реалізації та здійснення.

Прикладами цієї категорії є акти, що регулюють порядок участі громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля (наприклад, детальні положення про процедури громадських слухань).

Відповідно до змістового критерію екологічні права та обов'язки поділяються на майнові та немайнові (особисті), що відбиває їхню природу та мету за ознакою того, стосуються вони матеріальних цінностей або нематеріальних благ, таких як здоров'я та якість життя.

1. Майнові права та обов'язки.

Майнові екологічні права пов'язані з володінням, користуванням або розпорядженням природними об'єктами, а також із відшкодуванням матеріальних збитків:

- право власності на природні ресурси (наприклад, право власності на землю);
- право користування ресурсами (наприклад, право спеціального водокористування);
- право на відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю та/або майну особи внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Майнові обов'язки це:

- обов'язок відшкодувати завдану екологічну шкоду;
- обов'язок внесення плати за спеціальне використання природних ресурсів тощо.

2. Немайнові (особисті) права та обов'язки.

Немайнові екологічні права є особистими та безпосередньо спрямовані на забезпечення якості життя, здоров'я та інформаційної основи існування особи:

- право на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище (розглядається як фундаментальне);
- право на достовірну екологічну інформацію та право на її збирання та поширення;
- право на життя (ст. 281 Цивільного кодексу України), яке має істотне екологічне навантаження, оскільки залежить від якості довкілля.

Немайнові обов'язки (особисті):

- обов'язок берегти природу;
- обов'язок раціонально та відповідно до цільового призначення використовувати природні ресурси;
- обов'язок не порушувати права інших суб'єктів природокористування.

Право на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище є фундаментальним, визначальним, невід'ємним та абсолютним правом особи, що стоїть на першому місці в системі екологічних прав. Усі інші суб'єкти, включно з державою, зобов'язані утримуватися від його порушення.

Визначення українським законодавцем поняття «безпечне» має ключове значення, оскільки вказує на граничну межу, за якою настають негативні наслідки. Безпечним вважається середовище, у якому відсутня загроза фізичному та духовному здоров'ю людини.

Хоча законодавством чітко не визначені критерії безпечності, орієнтири надаються через суміжні поняття:

а) екологічна безпека (ст. 50 ЗУ «Про охорону НПС») – стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей;

б) безпечні умови для людини (ЗУ «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення») – стан середовища життєдіяльності, при якому відсутня небезпека шкідливого впливу його факторів на людину.

Показниками якості навколишнього природного середовища є екологічні стандарти та нормативи, порушення яких (наприклад, гранично допустимих викидів або скидів) фактично має вважатися порушенням права на безпечне довкілля. Це право розглядається як складне комплексне право, що включає:

- права на безпечне атмосферне повітря, водні ресурси тощо;
- можливість вимагати від суб'єктів дій, спрямованих на забезпечення належного стану навколишнього природного середовища;

- можливість звертатися до суду за захистом порушеного права.

Таким чином, це суб'єктивне право – закріплена юридична можливість існування особи у такому навколишньому середовищі, стан якого, за умови дотримання екологічних стандартів і нормативів, не спричинить шкоди для її життя та здоров'я, а в разі порушення надає можливість судового захисту. Усі інші екологічні права (закріплені у ст. 9 ЗУ «Про охорону НПС») розглядаються як похідні від права на безпечне довкілля та реалізуються з метою його забезпечення або як гарантії його реалізації.

Право на екологічну інформацію є одним із основних конституційних прав особи (ст. 50 Конституції України), реалізація якого слугує механізмом для реалізації інших екологічних прав. Це право інтерпретується як вільний доступ до інформації про стан довкілля та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком встановлених законом обмежень.

Істотний вплив на законодавче закріплення в Україні цього права мала Орхуська конвенція (ратифікована у 1999 р.).

Згідно зі ст. 25 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», екологічна інформація – це будь-яка інформація (у письмовій, аудіовізуальній, електронній чи іншій формі) про:

- стан навколишнього природного середовища чи його об'єктів (землі, води, повітря, біорізноманіття);
- джерела, фактори, речовини та енергію, що впливають на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей;
- загрозу виникнення та причини надзвичайних екологічних ситуацій;
- екологічні прогнози, плани, державну екологічну політику та витрати на природоохоронні заходи.

Основні ознаки екологічної інформації:

1. Відкритість. Вона є нетаємною, загальнодоступною і не може бути засекречена (ч. 2 ст. 50 Конституції України).
2. Повнота. Інформація має вичерпний та точний характер.

3. Достовірність. Відповідність інформації об'єктивним даним про стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей.

4. Доступність. Державні органи зобов'язані надавати її громадськості у формі, відповідно до запиту, без необхідності формулювати свою зацікавленість (ст. 4 Орхуської конвенції).

5. Своєчасність. Надання інформації має відбуватися у максимально стислі строки. Для публічної інформації, згідно з ЗУ «Про доступ до публічної інформації» (ст. 20), відповідь надається не пізніше п'яти робочих днів, а інформація, необхідна для захисту життя чи свободи особи, щодо стану довкілля, якості харчових продуктів, аварій та катастроф, – не пізніше 48 годин.

Реалізація права на екологічну інформацію може бути індивідуальною або колективною. Будь-яка особа може подати запит, не доводячи своєї зацікавленості (ч. 2 ст. 19 ЗУ «Про доступ до публічної інформації»).

Окремими (самостійними) способами інформування суспільства щодо екологічної ситуації виступають:

1. Національна звітність. Підготовка та подання щорічної Національної доповіді про стан довкілля в Україні до Верховної Ради України з боку центрального органу виконавчої влади, що відповідає за реалізацію державної екологічної політики. Після розгляду у парламенті, ця доповідь має бути видана окремим друкованим виданням та оприлюднена в мережі Інтернет.

2. Регіональне звітування. Щорічне повідомлення Радою міністрів АР Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями відповідних рад та громадськості про поточний стан навколишнього природного середовища на підпорядкованих їм територіях.

3. Систематична комунікація з громадськістю. Регулярне інформування населення через медіа-канали про динаміку змін довкілля, екологічний стан, джерела забруднення, місця розміщення відходів чи інші фактори, що впливають на природу, а також про характер впливу екологічних чинників на здоров'я людини.

4. Невідкладне сповіщення. Термінове інформування про виникнення надзвичайних екологічних ситуацій.

5. Передача даних моніторингу. Направлення інформації, отриманої в ході екологічного моніторингу, через інформаційні канали до органів, які уповноважені приймати рішення на основі цих даних.

6. Гарантування доступу. Забезпечення вільного доступу до екологічної інформації, яка не належить до державної таємниці і міститься у списках, реєстрах, архівах та інших доступних джерелах.

Судова практика. Незважаючи на те, що офіційний веб-портал Міністерства охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди) функціонував з 2001 року, протягом тривалого часу його наповнення не відповідало вимогам щодо активного розповсюдження екологічної інформації, закріпленим як в Орхуській конвенції, так і у вітчизняному законодавстві. Зокрема, йдеться про норми, які регулюють функціонування веб-сайтів центральних органів виконавчої влади та порядок екологічного інформування. На сайті була відсутня інформація, обов'язкова для оприлюднення згідно із Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», Положенням про порядок надання екологічної інформації (затвердженим наказом Мінприроди від 18.12.2003 р.) та низкою постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України (від 29.08.2002 р., 4.01.2002 р., 27.12.2008 р.), а також Наказом Держкомітету інформаційної політики та Держкомітету зв'язку від 25.11.2002 р. щодо функціонування веб-сайтів державних органів.

У зв'язку з цим, Міжнародна благодійна організація «Екологія-Право-Людина» подала позов до Окружного адміністративного суду м. Києва проти Мінприроди, стверджуючи про порушення законодавства у сфері інформації та вимагаючи зобов'язати міністерство усунути виявлені порушення.

30.08.2010 року суд першої інстанції виніс постанову, якою частково задовольнив позов МБО «Екологія-Право-Людина».

У процесі судового розгляду суд визнав протиправною бездіяльність Мінприроди в частині недотримання вимог чинного законодавства України

щодо забезпечення належного функціонування власного веб-сайту. Судовим рішенням Мінприроди було зобов'язано привести функціонування веб-сайту у відповідність до законодавчих норм. Крім того, застосовуючи новітні положення Кодексу адміністративного судочинства, суд зобов'язав Мінприроди протягом одного місяця з дати набрання рішенням законної сили подати суду звіт про його виконання. Це рішення стало чинним 4 листопада 2010 року.

На виконання цього судового акта, протягом 2011 року Мінприроди розробило перелік видів екологічної інформації, обов'язкової для розміщення на своєму веб-порталі та веб-сторінках територіальних управлінь, а також затвердило регламент оприлюднення цієї інформації. Хоча такий підхід потребує часу для повної реалізації, він має створити відомчий нормативний акт, що адаптує загальнодержавні вимоги до функціонування веб-сайтів органів влади з урахуванням специфічних потреб Мінприроди та спеціальних вимог екологічного інформування.

На сьогодні офіційний веб-портал Міністерства екології та природних ресурсів України оцінюється як цілком задовільний, відзначається регулярним оновленням та своєчасним поданням інформаційних даних.

Постановою Верховної Ради України «Про інформування громадськості з питань, що стосуються довкілля» від 4 листопада 2004 року було рекомендовано:

а) Кабінету Міністрів України забезпечувати щорічне інформування населення через ЗМІ про 100 об'єктів – найбільших забруднювачів навколишнього природного середовища; а також щоквартально інформувати про десять об'єктів-забруднювачів загальнодержавного рівня за попередній квартал;

б) Раді міністрів АР Крим, обласним державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування, місцевим органам виконавчої влади, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям забезпечувати щоквартальне інформування громадськості через засоби масової інформації про:

- об'єкти, що є найбільшими джерелами забруднення довкілля на відповідних територіях;

- екологічно небезпечні аварії та надзвичайні ситуації техногенного чи природного характеру, дії, які громадяни можуть застосовувати для зменшення їх негативного впливу на здоров'я та довкілля, а також про заходи, що вживаються для подолання наслідків цих подій та їх ліквідації.

З метою забезпечення широкої доступності до екологічної інформації, наказом Мінприроди від 1.11.2005 року було затверджено Положення про щоквартальне інформування населення через засоби масової інформації про об'єкти, які є найбільшими забруднювачами навколишнього природного середовища.

Судова практика. Громадська організація «Громадський комітет боротьби з корупцією» здобула значну перемогу в судовому процесі, який тривав три роки, проти Тернопільської міської ради.

Незважаючи на офіційне звернення громадської організації, датоване 06.08.2007 р., міський голова відмовив у наданні дозволу на ознайомлення з рішеннями ради про передачу земельних ділянок у володіння та користування конкретним особам, а також із супровідною документацією, пов'язаною з реалізацією цих рішень.

Початково, 5.12.2007 року, Господарський суд Тернопільської області ухвалив постанову, якою у задоволенні позовних вимог було відмовлено. Проте, 14.10.2008 року Львівський апеляційний адміністративний суд визнав обґрунтованою скаргу Громадського комітету.

Апеляційний суд наголосив, що рішення органу місцевого самоврядування, які стосуються передачі земель комунальної власності, мають характер публічних актів. Вони залишаються публічними, незалежно від того, чи були вони прийняті стосовно однієї конкретної особи чи всієї міської громади, оскільки вони безпосередньо зачіпають інтереси всіх жителів міста.

Рішення апеляційної інстанції, винесене на користь громадян, було двічі підтверджене і залишено без змін Колегією Вищого адміністративного суду України (ВАСУ).

Право на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище

Право на відшкодування збитків, завданих порушенням права особи на безпечне для її життя та здоров'я навколишнє природне середовище, реалізується переважно через подання позовів до суду. Відповідачами у таких справах можуть виступати державні органи, підприємства, установи, організації, а також громадяни (згідно з п. 3 ст. 9 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»).

При визначенні механізму відшкодування шкоди, що виникла внаслідок порушення права на безпечне довкілля, зазвичай застосовуються норми цивільного права. Однак, стаття 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює специфічні особливості для застосування цивільно-правової відповідальності в екологічній сфері:

Збитки, заподіяні порушенням законодавства про охорону довкілля, підлягають відшкодуванню в повному розмірі. Постраждалі особи мають також право на компенсацію втраченого прибутку за період, необхідний для повного відновлення здоров'я, якості навколишнього середовища та відтворення природних ресурсів до стану, придатного для їх цільового використання.

Відшкодування шкоди, спричиненої порушенням права на безпечне довкілля, передбачає, що ця шкода повинна бути завдана життю чи здоров'ю особи внаслідок негативного впливу факторів, які, своєю чергою, викликані антропогенною діяльністю.

Чинна правова база не містить легального визначення поняття шкоди здоров'ю громадян, спричиненої негативним впливом на навколишнє природне середовище. У науковій літературі, щоб чітко розрізняти шкоду, завдану здоров'ю людей, від шкоди, заподіяної безпосередньо природним об'єктам («екологічної» шкоди), першу називають «екогенною» або «антропогенною» шкодою.

Екогенна шкода може виражатися у розладах здоров'я, хворобах, летальному наслідку чи негативних змінах у генетичній програмі людини.

На жаль, українське законодавство не містить жодних вказівок щодо складу та розміру відшкодування екогенної шкоди. Специфіка такої шкоди – її висока латентність та віддаленість наслідків у часі та просторі – створює значні труднощі у визначенні обсягу та оцінці немайнової шкоди.

У майбутньому необхідно вдосконалити правове регулювання механізмів відшкодування як майнової, так і немайнової шкоди у цих випадках.

В ідеалі, визначення розміру компенсації могло б здійснюватися за допомогою спеціальної шкали, яка б пов'язувала обсяг шкоди з рівнем забруднення, а також із застосуванням районних та інших коригуючих коефіцієнтів.

Законодавча спроба такого підходу вже реалізована у статті 19 ЗУ «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань». Ця стаття встановлює право на компенсацію за перевищення річної основної дозової межі опромінення та фіксує її розмір: 1,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян за кожен мілізіверт перевищення встановленої допустимої межі. Підставою для виплати компенсації є факт перевищення річної дозової межі, зафіксований районним (міським) дозовим реєстром опромінення.

2.3. Правові гарантії екологічних прав громадян

Питання гарантій є ключовим у системі прав людини, оскільки саме рівень їх захисту та реалізації свідчить про реальну цінність закріплених прав, свобод та обов'язків. Забезпечення прав людини в державі здійснюється через комплексну систему гарантій.

У теорії права під гарантіями розуміють сукупність соціально-економічних, політичних, моральних, юридичних та організаційних передумов, умов, засобів і методів, які створюють для особи рівні можливості для здійснення її прав, свобод та інтересів.

Гарантії прав людини традиційно поділяють на загальносоціальні (економічні та політичні) та спеціальні (юридичні). Спеціальні гарантії — це

встановлені державою правові норми, спеціально спрямовані на забезпечення прав людини, а також практична діяльність з їх застосування.

Виходячи з положень загальної теорії права та екологічної науки, юридичні гарантії екологічних прав можуть бути визначені як юридично встановлені державою чи її органами засоби, забезпечені рівними умовами для реалізації, охорони та захисту екологічних прав громадян, необхідні для того, щоб кожна людина могла ними скористатися.

Специфіка цих юридичних гарантій має два ключові аспекти: їхнє походження від основного конституційного права — права на безпечне для життя і здоров'я довкілля — та те, що вони завжди мають нормативне закріплення (вираз).

Згідно зі статтею 10 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», екологічні права громадян гарантуються, зокрема, проведенням широкомасштабних державних заходів для поліпшення стану довкілля; обов'язком суб'єктів господарювання вживати заходів для запобігання шкідливому впливу; участю громадськості в охороні природи; державним та громадським контролем; компенсацією шкоди, заподіяної здоров'ю та майну; невідворотністю відповідальності; а також створенням системи для забезпечення доступу до екологічної інформації.

За функціональним призначенням юридичні гарантії в екологічній сфері класифікують на: гарантії реалізації (створення умов для втілення прав у життя), гарантії охорони (створення умов для запобігання порушенням прав) та гарантії захисту (створення умов для відновлення порушеного права та притягнення порушників до відповідальності).

Ці поняття є спорідненими, оскільки мають спільний критерій — права та свободи людини, але відмінними за функцією.

У юридичній практиці наголошується на необхідності розмежування понять засоби, способи і форми захисту порушених екологічних прав.

Засоби захисту — це дії уповноваженої особи, за допомогою яких вона вимагає захисту свого права (наприклад, подання позову, скарги, заяви).

Форми захисту – це варіанти звернення громадян за захистом, зумовлені відмінностями в діяльності органів, що здійснюють захист. Зокрема, виділяють досудову, судову, конституційну і міжнародну (за органами), а також індивідуальну і колективну (за суб'єктами) форми захисту та окремо самозахист.

Способи захисту – це дії державних органів у межах їхньої компетенції, які безпосередньо спрямовані на захист екологічних прав громадян (наприклад, визнання права на екологічну інформацію судом або опротестування прокуратурою незаконного акта).

Громадяни та інші особи можуть звернутися за захистом своїх екологічних прав до правоохоронних, адміністративних чи судових органів, які зобов'язані розглянути звернення та застосувати відповідні способи захисту.

Екологічне законодавство не містить єдиного узагальненого переліку способів захисту. Вони впливають із загальних способів захисту цивільних прав, закріплених, зокрема, у статті 16 Цивільного кодексу України. До них належать: визнання права, припинення дії, яка порушує право, відшкодування майнової чи немайнової шкоди, визнання недійсним рішення, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування тощо. Вибір найбільш оптимального та ефективного способу залежить від специфіки порушеного права.

Для захисту своїх екологічних прав від незаконної діяльності, що призводить до негативного впливу на довкілля, фізична особа наділяється додатковим правом вимагати припинення такої діяльності, звертаючись безпосередньо до порушника або через суд. Частина 2 статті 10 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» прямо вказує, що діяльність, яка перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне довкілля, підлягає припиненню. Крім того, стаття 37 цього Закону надає органам прокуратури право звертатися до судів із позовами про відшкодування шкоди та про припинення екологічно небезпечної діяльності.

ЛЕКЦІЯ 3.

ПРАВОВІ ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ В ГАЛУЗІ ЕКОЛОГІЇ

План

- 3.1. Поняття, види, форми, методи і принципи управління в галузі екології.
- 3.2. Система органів державного управління в галузі екології.
- 3.3. Суб'єкти державного управління в галузі екології.
- 3.4. Функції управління в галузі екології: поняття, види.

3.1. Поняття, види, форми, методи і принципи управління в галузі екології

Охорона навколишнього природного середовища визначається як цілеспрямована діяльність держави, представлена її компетентними органами, а також діяльність громадських організацій та окремих громадян (що складає зміст управління).

У юридичній літературі та законодавчих актах використовується низка споріднених термінів: «управління охороною навколишнього середовища», «екологічне управління», «управління природоохоронною діяльністю», «управління в галузі використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища» та інші. Усі вони позначають сукупність дій, які здійснюються уповноваженими суб'єктами та органами влади з метою організації, впорядкування, контролю та нагляду за екологічно значущою поведінкою, а також за дотриманням вимог екологічного законодавства.

У сучасному контексті державні органи відіграють все більш значну роль у регулюванні природокористування, забезпеченні екологічної безпеки та охороні довкілля. Протягом тривалого часу в умовах командно-адміністративної системи держава застосовувала централізоване управління.

Сьогодні в екологокористуванні доцільніше говорити про регулювання, а не про централізоване управління. Ця позиція частково відображає поточний перехід: від імперативного (жорсткого) втручання, що часто ігнорувало закони природи, до цілеспрямованого впливу з боку державних органів. Такий вплив здійснюється через прийняття різноманітних управлінських рішень, спрямованих на збереження природних структур, підтримання режиму діяльності та реалізацію екологічних програм. Проте, зважаючи на особливий, публічно-приватний характер екологічних правовідносин та їхню значущість, повністю відкидати поняття «управління» також не можна.

Залежно від правового статусу суб'єктів, які здійснюють діяльність у сфері екології, виділяють такі основні види управління: державне та громадське. Кожному виду властиві власні методи, завдання та суб'єкти здійснення.

Громадське управління у сфері екології здійснюється громадськими організаціями, якщо така діяльність передбачена їхніми статутами, зареєстрованими відповідно до законодавства.

Згідно зі статтею 21 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», громадські природоохоронні організації мають, зокрема, такі повноваження:

- брати участь у розробці планів і програм з охорони довкілля, а також розробляти й поширювати власні екологічні програми;
- створювати громадські фонди охорони природи та виконувати природоохоронні роботи (за погодженням з місцевими Радами);
- брати участь у державних перевірках виконання підприємствами природоохоронних планів;
- проводити громадську екологічну експертизу, оприлюднювати її результати та передавати їх уповноваженим органам;
- мати вільний доступ до екологічної інформації та оскаржувати відмову у її наданні;
- ініціювати проведення всеукраїнських та місцевих референдумів з екологічних питань;

- вносити пропозиції щодо організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічного законодавства, у тому числі здоров'ю громадян;
- брати участь у підготовці проектів нормативно-правових актів та в міжнародних природоохоронних заходах.

Лише нещодавно, із зростанням екологічної свідомості, питання збереження природних ресурсів та охорони довкілля почали повноцінно інтегруватися у соціальні системи.

Законодавство України також визначає ще один різновид – виробниче екологічне управління.

Хоча у статті 29 ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» йдеться про виробничий контроль за охороною повітря, який здійснюється суб'єктами господарювання в процесі діяльності, що має шкідливий вплив, цей контроль є однією з найважливіших функцій управління. Оскільки виявлення порушень вимагає прийняття комплексу управлінських рішень, це дозволяє зробити висновок про наявність виробничого екологічного управління. Крім того, стаття 12 ЗУ «Про природно-заповідний фонд» прямо передбачає, що управління територіями та об'єктами, для яких не створюються спеціальні адміністрації, здійснюється підприємствами, установами й організаціями, у віданні яких вони перебувають.

В умовах відходу від жорсткого централізованого впливу держави, формування економіки на основі різних форм власності та приватизації підприємств, роль виробничого екологічного управління зростає. Воно характеризується більш локальним характером та конкретнішим визначенням цілей і завдань порівняно з державним управлінням, поширюючись лише на одне або групу підприємств. Однак, зважаючи на те, що саме підприємства є основними джерелами техногенного навантаження, та реалізацію принципу «забруднювач платить», що перекладає тягар вирішення екологічних проблем на суб'єкта господарювання, цей вид управління набуває все більшої значущості.

3.2. Система органів державного управління в галузі екології

Практичне виконання природоохоронних вимог значною мірою залежить від державного управління, яке є одним із видів здійснення державної влади. Конституція України закріплює доктрину поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Виконавча влада являє собою діяльність, зміст якої полягає в організації практичного виконання законів та втіленні їхніх вимог у життя, що фактично є виконавчо-розпорядчою (управлінською) діяльністю. Органи, які раніше називалися органами державного управління (Уряд, Рада Міністрів, їхні центральні, галузеві та функціональні структури), тепер відповідно до Конституції мають назву органи виконавчої влади.

Державне управління в галузі екології розуміється як діяльність державних органів із реалізації комплексу заходів, спрямованих на:

- облік та вивчення стану навколишнього природного середовища;
- планування використання та відновлення природних ресурсів і довкілля загалом;
- відвернення шкідливого впливу на природу;
- забезпечення дотримання законодавства, що регулює природокористування та охорону навколишнього середовища, а також забезпечення екологічної безпеки.

Залежно від функціонального призначення, виділяють такі види управління в галузі екології: загальне та спеціальне.

Управлінська діяльність може реалізовуватися у правових формах (правотворчих, правозастосовчих, правоохоронних) та організаційних формах (технічних, фінансових тощо).

Екологічне управління розглядається через призму системи органів, які його здійснюють, функцій, покладених на ці органи, а також методів і правових інструментів, що використовуються для реалізації функцій.

Правові методи управління традиційно поділяються на чотири види:

1. Метод обов'язкових приписів (імперативний метод). Вимагає точного та неухильного виконання управлінського рішення без можливості відхилень. Застосовується, коли немає потреби враховувати місцеві умови.

2. Метод рекомендацій.

3. Метод обмеженого самоврядування. Суб'єкт приймає управлінське рішення самостійно, але воно набуває юридичної сили лише після затвердження компетентним органом.

4. Метод дозволів. Фактично означає повне самоврядування суб'єктів у межах наданого дозволу.

Методи, що визначають функції державних органів у сфері екології, також розподіляють на три основні групи.

1. Економічні методи, які включають економічне стимулювання ефективної природоохоронної діяльності, регулювання права власності на природні об'єкти, а також нормування та лімітування в регулюванні екологічних відносин.

2. Адміністративні методи, які охоплюють видачу дозволів на використання природних об'єктів, ліцензування у сфері природокористування та охорони довкілля та проведення державної екологічної експертизи.

3. Організаційно-правові методи, які включають організацію державного обліку природних об'єктів та проведення їхнього державного кадастру, а також організацію ведення моніторингу всіх природних об'єктів.

3.3. Суб'єкти державного управління в галузі екології

Державне управління в галузі екології в Україні здійснюється різними державними органами, що функціонують на різних рівнях та наділені різною компетенцією. Згідно зі статтею 16 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», до цих органів належать: Кабінет Міністрів України, Рада міністрів АР Крим, місцеві ради та їхні виконавчі органи, а також спеціалізовані державні

органи з охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів.

Усі державні органи, які мають управлінську компетенцію у сфері екологічної безпеки та охорони довкілля, поділяються за характером своїх повноважень на органи загальної та спеціальної компетенції.

Органи загальної компетенції виділені в окрему категорію, оскільки вирішення екологічних питань не є їхньою спеціальною (основною) функцією, а їхні рішення мають територіальні межі дії та поширюються на всіх суб'єктів у межах їхньої юрисдикції. До них належать Кабінет Міністрів України, Рада міністрів АР Крим, а також місцеві ради та виконавчі органи.

Згідно зі ст. 116 Конституції України, Кабінет Міністрів України забезпечує проведення державної політики у сферах охорони природи, екологічної безпеки та природокористування. Його ключові функції, конкретизовані у ст. 17 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», включають: реалізацію екологічної політики, розробку державних екологічних програм, координацію діяльності інших органів, встановлення порядку використання Державного фонду охорони природи, затвердження екологічних нормативів і лімітів використання природних ресурсів, прийняття рішень про організацію об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, а також керівництво зовнішніми екологічними зв'язками.

Компетенція виконавчих органів місцевих рад (ст. 19 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища») включає реалізацію рішень відповідних Рад, координацію діяльності підприємств на їхній території, розробку місцевих екологічних програм, затвердження місцевих лімітів використання природних ресурсів, організацію збору, переробки та захоронення відходів, формування місцевих фондів охорони природи, інформування населення про стан довкілля та прийняття рішень про об'єкти природно-заповідного фонду місцевого значення.

Органи спеціальної компетенції – це структури, на які покладені спеціальні завдання щодо державного регулювання екологічної галузі. Їх можна поділити на кілька груп за характером виконуваних функцій.

1. Органи формування та реалізації політики.

Міністерство екології та природних ресурсів України (Мінприроди) є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної та радіаційної безпеки, поводження з відходами, а також раціонального використання та охорони всіх природних ресурсів (надр, вод, повітря, лісів, біорізноманіття).

2. Галузеві органи реалізації політики.

До органів, що безпосередньо реалізують державну політику у конкретних галузях використання природних ресурсів, належать центральні органи виконавчої влади, які виконують окремі функції з реалізації політики, сформованої міністерством. Це:

- Державне агентство земельних ресурсів України;
- Державна служба геології та надр України;
- Державне агентство лісових ресурсів України;
- Державне агентство водних ресурсів України;
- Державне агентство України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм (Держрибагентство);

3. Органи державного нагляду (контролю).

До органів, що реалізують державну політику із здійснення державного нагляду (контролю), належить Державна екологічна інспекція України. Її основними завданнями є реалізація державного нагляду (контролю) за додержанням вимог екологічного законодавства, раціонального використання природних ресурсів, додержанням режиму природно-заповідного фонду, а також контроль за екологічною та радіаційною безпекою (зокрема на кордоні), біологічною та генетичною безпекою і поводженням з відходами та небезпечними хімічними речовинами.

3. Органи, що здійснюють окремі функції.

Окрему групу становлять органи спеціальної компетенції, які вирішують завдання в галузі охорони довкілля через організаційно-правові засоби, спрямовані на зміцнення законності:

- органи прокуратури здійснюють нагляд за виконанням екологічного законодавства;
- судові органи здійснюють правосуддя у справах даної категорії, зокрема, господарські суди вирішують спори, пов'язані із порушенням екологічного законодавства суб'єктами господарювання;
- органи внутрішніх справ (поліції).

Незважаючи на різний характер компетенції та методи роботи, всі ці органи функціонально пов'язані спільністю об'єкта охорони та єдиною метою — формування сприятливої якості навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки. Тому їхня сукупність може розглядатися як єдина соціальна макросистема, що об'єднує багато підсистем і ланок.

3.4. Функції управління в галузі екології: поняття, види

Зміст державного управління складають функції управління – основні напрямки діяльності державних органів. Саме у функціях закладені можливості для вдосконалення управління, його оптимізації та підвищення ефективності для досягнення високої якості навколишнього природного середовища.

Функції управління в галузі екології – це закріплені в нормативно-правових актах напрямки діяльності суб'єктів управління з організації використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки.

У юридичній літературі виділяють різні склади функцій, зокрема: створення системи органів, підзаконна нормотворчість, координація, розпорядження природними ресурсами, планування, ліцензування, нормування,

експертиза, аудит, спостереження (моніторинг), облік, виховання і освіта, контроль та вирішення спорів.

Функції також поділяють за різними критеріями на:

- 1) загальні та спеціальні;
- 2) комплексні (міжгалузеві) та моноресурсові (галузеві).

За змістом функції поділяють на:

- властиві всім органам управління (нормотворча, дозвільна, координаційна, контрольна, інформаційна, забезпечення дотримання законодавства);
- належні лише спеціалізованим екологічним органам (розподіл і перерозподіл природних ресурсів, ведення кадастрів).

Стаття 16 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» зазначає, що управління охороною довкілля полягає у здійсненні функцій спостереження, дослідження, екологічної експертизи, контролю, прогнозування, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

З метою збору, обробки, збереження та аналізу інформації про стан довкілля, а також прогнозування його змін, в Україні створена система державного моніторингу навколишнього природного середовища

Екологічний моніторинг – це сукупність організаційних структур, методів і прийомів спостереження, збирання, обробки та аналізу інформації про стан довкілля, потенційно небезпечні види діяльності та об'єкти, а також прогнозування змін та розробка науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень.

Державна система моніторингу довкілля є частиною національної інформаційної інфраструктури. Її основні завдання:

- 1) довгострокові систематичні спостереження;
- 2) аналіз та прогнозування змін екологічного стану;
- 3) інформаційно-аналітична підтримка управлінських рішень;
- 4) інформаційне обслуговування органів влади та населення.

Види моніторингу класифікують за різними критеріями:

1. За масштабом виділяють глобальний, національний, регіональний, локальний моніторинг.

2. За призначенням виділяють фоновий (наукові, високоточні спостереження), стандартний (загальні спостереження для регулярної розробки управлінських рішень), кризовий (оперативні спостереження на об'єктах підвищеного екологічного ризику) види моніторингу.

3. За часом здійснення виділяють базовий, періодичний та оперативний моніторинг.

4. За об'єктом – екологічний моніторинг, моніторинг повітря, вод, землі, тваринного світу, радіаційний тощо.

Облікова функція є базовою для решти функцій державного регулювання екологічних відносин. Вона забезпечується через ведення державних кадастрів та спеціальних реєстрів.

Кадастри природних ресурсів – це систематизована сукупність відомостей про кількісний і якісний стан природних ресурсів, їхню економічну, екологічну оцінку та соціальне значення, а також про склад користувачів. Вони є основою для планування та інформаційного забезпечення природокористування.

В Україні існують такі види державних кадастрів:

- Державний земельний кадастр: єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, їх цільове призначення та обмеження;
- Державний водний кадастр: відомості про поверхневі, підземні води, їх обсяги, режим, якість та використання;
- Державний лісовий кадастр: системні відомості про розподіл лісового фонду, поділ лісів за категоріями та їх грошову оцінку;
- Державний кадастр родовищ і проявів корисних копалин: відомості про кількість, якість запасів та умови розробки;
- Державний кадастр тваринного світу: відомості про географічне поширення, чисельність видів та їх господарське використання;
- Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду;

- Державний кадастр природних лікувальних ресурсів і природних територій курортів України.

Крім того, ведеться облік і реєстрація шкідливих впливів на довкілля, їх видів та джерел (облік викидів в атмосферне повітря, облік та паспортизація відходів, облік пестицидів та агрохімікатів).

Червона книга України (ЗУ «Про Червону книгу») – офіційний державний документ, що містить перелік рідкісних і зникаючих видів рослинного і тваринного світу. Рішення про занесення видів приймається центральним органом виконавчої влади з питань охорони довкілля. Книга видається не рідше одного разу на 10 років.

Зелена книга України – офіційний державний документ, що містить відомості про сучасний стан рідкісних та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні. Охорона угруповань (на відміну від окремих видів) спрямована на збереження цілісної ценотичної структури та умов місцезростання.

Екологічне планування, програмування і прогнозування – це цілеспрямована діяльність уповноважених органів з розробки й визначення показників та їх можливих змін у процесі використання природних ресурсів та охорони довкілля. ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачається розробка та прийняття державних цільових, міждержавних і місцевих екологічних програм (ст. 6) та короткострокове і довгострокове прогнозування змін довкілля (ст. 22).

Екологічна програма – це комплекс взаємоузгоджених природоохоронних заходів, спрямованих на поліпшення співіснування природних систем і суспільства.

Екологічна стандартизація – це діяльність щодо розробки та встановлення комплексу обов'язкових правил, вимог і норм у галузі використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки. Стандарти виконують службову роль, встановлюючи певні якості та критерії для об'єктів, які піддаються типізації, відрізняючись від законодавчих актів. Зміст стандартів

включає визначення понять, режим використання природних ресурсів та методи контролю за станом довкілля (ст. 32).

Екологічне нормування здійснюється з метою державного регулювання впливу господарської діяльності на довкілля, гарантуючи його сприятливе збереження та екологічну безпеку. Воно полягає у встановленні нормативів якості навколишнього середовища та меж допустимого впливу (ст. 33).

Екологічний норматив – це встановлена величина використання природних ресурсів чи техногенного (антропогенного) впливу, за якої функціонально-структурні характеристики довкілля не виходять за межі природних змін.

Система екологічних нормативів включає нормативи екологічної безпеки (нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин та гранично допустимі рівні шкідливих фізичних та біологічних впливів) та виробничо-господарські нормативи (гранично допустимі викиди та скиди забруднюючих речовин, які встановлюються стосовно окремих джерел впливу).

Екологічна експертиза є попереджувально-охоронною функцією, яка сприяє захисту екологічних прав громадян, даючи можливість запобігти негативним явищам у галузі екології. Згідно зі ст. 4 ЗУ «Про оцінку впливу на довкілля», її мета – запобігання негативного впливу антропогенної діяльності на стан довкілля та здоров'я людей.

Судова практика. Справа терміналу «Ніка-Тера» в Миколаєві у 1990-х роках демонструє важливість екологічної експертизи та громадської участі. Будівництво порту розпочалося без позитивного висновку державної експертизи. Хоча Мінекобезпеки згодом затвердило позитивний висновок, громадськість та екологічні організації оскаржили це рішення у суді, ґрунтуючись на порушенні порядку проведення експертизи та неврахуванні впливу на критичний стан лиману та зникаючі види фауни. Судове рішення про визнання висновку недійсним підкреслило роль правових інструментів у захисті екологічних інтересів.

ЛЕКЦІЯ 4.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

План

- 4.1. Поняття і види екологічних правопорушень
- 4.2. Види юридичної відповідальності за екологічні правопорушення
- 4.3. Поняття еколого-правової відповідальності та її спеціальні заходи

4.1. Поняття і види екологічних правопорушень

Вихідним моментом для всіх питань юридичної відповідальності в галузі екології є науковий аналіз поняття та видів екологічного правопорушення. Цей термін був вперше введений у законодавство України ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р.

Екологічне правопорушення – це винне, протиправне, екологічно небезпечне діяння, яке посягає на встановлений порядок використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та порушує екологічні права людини і вимоги екологічної безпеки.

Екологічне правопорушення характеризується такими ключовими рисами:

1. Екологічна спрямованість. Поведінка правопорушника спрямована на негативну зміну стану довкілля, порушення правового режиму природних ресурсів або вимог екологічної безпеки.

2. Екологічна небезпека. Включає не лише ймовірність порушення екологічних інтересів суспільства, але й підвищену небезпеку для екологічних зв'язків у самих екосистемах.

3. Екологічна протиправність. Полягає у повному або частковому невиконанні вимог, правил та норм, закріплених екологічним законодавством.

Фактичною підставою для притягнення до юридичної відповідальності в галузі екології є вчинення екологічного правопорушення. Правовою підставою є

наявність у законі прямої вказівки про застосування відповідних заходів впливу (санкцій) до правопорушника.

Законодавство України (ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», Кодекси) встановлює відповідальність за низку порушень. Найбільш поширеними порушеннями, що тягнуть за собою відповідальність, є:

- порушення прав громадян на екологічно безпечне середовище та норм екологічної безпеки;
- порушення вимог при проведенні екологічної експертизи (надання неправдивого висновку, невиконання вимог експертизи, фінансування проєктів без позитивного висновку);
- порушення екологічних вимог при проєктуванні, будівництві, експлуатації об'єктів;
- допущення наднормативних, аварійних і залпових викидів та скидів забруднюючих речовин;
- перевищення лімітів використання природних ресурсів або їх самовільне спеціальне використання;
- не вжиття заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварій;
- невиконання розпоряджень органів державного контролю та вчинення опору їх представникам;
- порушення вимог при зберіганні, транспортуванні та захороненні хімічних речовин, відходів та добрив;
- порушення вимог охорони природно-заповідного фонду та видів, занесених до Червоної книги України;
- відмова від надання достовірної екологічної інформації або приховування аварійного забруднення.

За характером конкретної санкції, що застосовується за вчинення правопорушення, юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства поділяється на наступні види.

1. Кримінальна відповідальність, встановлена за найбільш небезпечні злочини. Вони об'єднані у Розділі VIII Кримінального кодексу України «Злочини проти довкілля» і містять понад 20 складів злочинів.

2. Адміністративна відповідальність, встановлена за менш небезпечні порушення. Кодекс України про адміністративні правопорушення містить понад 60 складів екологічних правопорушень (зокрема, у Главі 7).

3. Цивільно-правова (майнова) відповідальність настає за шкоду, заподіяну навколишньому природному середовищу, і має на меті відшкодування збитків (майнову компенсацію).

4. Дисциплінарна відповідальність настає за порушення екологічних обов'язків працівниками на підприємствах та установах відповідно до трудового законодавства.

Всі перераховані правопорушення іменуються екологічними тому, що їхнім об'єктом посягання є компоненти навколишнього природного середовища.

4.2. Види юридичної відповідальності за екологічні правопорушення

Юридична відповідальність у галузі охорони навколишнього природного середовища є комплексною і поділяється на адміністративну, кримінальну, дисциплінарну та майнову (цивільно-правову).

Адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративного правопорушення (ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КпАП)), яке характеризується меншим ступенем суспільної небезпеки порівняно зі злочином.

Склади адміністративних екологічних правопорушень конкретизовані у Главі VII КпАП і стосуються практично кожного об'єкта природи. КпАП містить понад 60 таких складів.

1. Землі. Псування та забруднення земель (ст. 52), самовільне зайняття ділянки (ст. 53-1), зняття ґрунтового покриву без дозволу (ст. 53-3), знищення межових знаків (ст. 56).

2. Надра. Порушення вимог щодо охорони надр (ст. 57), порушення правил геологічного вивчення надр (ст. 58).

3. Води. Порушення правил охорони водних ресурсів (ст. 59), порушення вимог щодо охорони морських вод від забруднення (ст. 59-1).

4. Ліси. Незаконна порубка лісу (ст. 65), знищення або пошкодження лісових культур (ст. 65), порушення вимог пожежної безпеки в лісах (ст. 77), засмічення лісу відходами (ст. 73).

5. Атмосферне повітря. Порушення порядку викиду забруднюючих речовин (ст. 78), експлуатація транспортних засобів з перевищенням нормативів вмісту забруднюючих речовин (ст. 81).

6. Тваринний та рослинний світ. Порушення правил використання об'єктів тваринного світу (ст. 85), незаконний збут заборонених знарядь добування (ст. 85-1).

Суб'єктами відповідальності є лише громадяни та посадові особи (ст. 14 КпАП). Посадові особи відповідають за порушення, пов'язані з недодержанням правил, виконання яких входить до їхніх службових обов'язків.

Органами розгляду справ є адміністративні комісії при виконавчих органах місцевих рад, посадові особи спеціальних природоохоронних органів, а також суди (у деяких випадках).

До заходів адміністративного впливу входять попередження, штраф, конфіскація заборонених знарядь або незаконно добутої продукції, позбавлення права займатися певним видом діяльності.

Кримінальна відповідальність настає за вчинення екологічного злочину.

Екологічні злочини – це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, що посягають на екологічну безпеку, раціональне використання та охорону навколишнього природного середовища.

Предметом злочину можуть бути різноманітні об'єкти природного та природно-соціального характеру (земля, вода, ліси, тварини, атмосферне повітря тощо).

Дисциплінарна відповідальність настає за невиконання або неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків, результатом яких є порушення вимог екологічної безпеки та заподіяння шкоди довкіллю.

Суб'єктом дисциплінарної відповідальності можуть бути працівники, до обов'язків яких входить виконання природоохоронних планів та заходів.

Застосування відбувається у порядку підлеглості (керівництвом підприємства) або на підставі правил внутрішнього трудового розпорядку.

Видами стягнень можуть бути, зокрема, догана та звільнення, які накладаються незалежно від настання екологічних наслідків, лише за фактом порушення трудових обов'язків.

Майнова відповідальність (відшкодування шкоди) застосовується незалежно від притягнення винних осіб до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності (ст. 68 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»). Шкода підлягає компенсації в повному обсязі.

Шкода, заподіяна екологічним правопорушенням, виражається у трьох формах:

1. Економічна шкода (майнова). Шкода, завдана майновим правам власника або природокористувача (наприклад, втрата врожаю через забруднення ґрунту). Відшкодовується за правилами Цивільного кодексу України.

2. Екологічна шкода. Шкода, спричинена навколишньому природному середовищу (забруднення, виснаження ресурсів, руйнування екологічних зв'язків тощо). Часто є непоправною або відносно відновлюваною. Відшкодування цієї шкоди має як компенсаційний, так і каральний/попереджувальний характер.

3. Антропогенна (екогенна) шкода. Шкода, яка прямо чи опосередковано завдана життю та здоров'ю людей (хвороби, розлади здоров'я через негативний вплив довкілля).

Особливе місце посідає відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної екологічної небезпеки (ст. 1187 Цивільного кодексу України, ч. 3 ст. 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»). Особи, що

володіють такими джерелами (транспорт, радіоактивні, вибухові речовини тощо), зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили чи навмисних дій потерпілих.

Правові, економічні, соціальні та організаційні засади діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки, визначені ЗУ «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18.01.2001 р.

Об'єкт підвищеної небезпеки – це об'єкт, на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна чи кілька небезпечних речовин (або категорій речовин) у кількості, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси. Також до них відносять інші об'єкти, що є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру.

Поняття «джерело підвищеної екологічної небезпеки» законодавством України не визначене. Проте існує Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України (від 27.07.1995 р.). Для таких об'єктів ст. 13 ЗУ «Про екологічну експертизу» встановлює вимогу обов'язкового здійснення державної екологічної експертизи.

На сучасному етапі джерелом підвищеної екологічної небезпеки можуть бути різні об'єкти, пов'язані з людською діяльністю, які в науковій літературі називають «суперджерелами підвищеної екологічної небезпеки».

Ключовим критерієм для визначення об'єкта як джерела підвищеної екологічної небезпеки є те, що він набув цієї властивості «завдяки» людині, незалежно від способу його негативного впливу на природу.

Існують також суперджерела підвищеної екологічної небезпеки, створені природою, які людина знищує, посилюючи небезпеку. Прикладом є Карпатські ліси. Їхнє знищення призводить до того, що гори не можуть стримувати інтенсивне танення снігу та стік води під час дощів, що викликає потужні руйнівні повені та затоплення населених пунктів.

При заподіянні шкоди природним об'єктам часто складно визначити реальні збитки. Тому важливе значення має застосування наперед визначених правил і порядку обчислення шкоди, зокрема такс.

Такса – це умовна одиниця обчислення шкоди, розмір якої встановлюється нормами екологічного законодавства для кожного виду природного ресурсу.

Розмір такси перевищує державні відпускні ціни на природні об'єкти. Це пояснюється тим, що такса включає два елементи, надаючи їй компенсаційного та штрафного характеру. Компенсаційна частина такси включає вартість дійсної шкоди, що обчислюється за витратами держави на утримання, збереження, відновлення, відтворення і покращення природних ресурсів. Штрафна частина – це сума, яка стягується понад розмір дійсної шкоди за втрати у природному середовищі.

Розмір такси залежить від цінності об'єкта, важливості його функцій, можливості його відновлення тощо. Такси затверджуються відповідними постановами Кабінету Міністрів України, зокрема, для:

- відшкодування шкоди, заподіяної порушенням законодавства у межах природно-заповідного фонду (Постанова Кабінету Міністрів України від 21.04.1998 р.);
- обчислення збитків, заподіяних внаслідок незаконного полювання чи знищення риб та інших водних об'єктів (Постанова Кабінету Міністрів України від 19.01.1998 р.);
- обчислення шкоди, заподіяної лісу (Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2008 р.).

Враховуючи специфіку екологічної шкоди (можливість прояву наслідків з часом), методика її розрахунку спирається на сам факт вчинення шкоди.

У разі відсутності такси за окремим видом природного об'єкта, застосовується один із наступних способів.

1. Нормативний спосіб: Визначення розмірів плати і стягнення платежів за забруднення довкілля на підставі затверджених нормативів плати.

2. Розрахунковий спосіб: Обчислення збитків на підставі спеціальних методик та інших розрахунків (зокрема, Методика розрахунку розмірів відшкодування збитків за наднормативні викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, затверджена Мінприроди 10.12.2008 р.).

Наприклад, шкода, заподіяна рибним запасам, може обчислюватися як за таксами, так і за спеціальними методиками, затвердженими Мінприроди та Мінагрополітики України.

Якщо порядок відшкодування збитків екологічним законодавством не регулюється, застосовуються загальні положення цивільного законодавства про відшкодування шкоди (ст. 1166 Цивільного кодексу України), згідно з якою шкода, завдана майну чи немайновим правам, відшкодовується в повному обсязі.

Незаконно добуті природні ресурси та виготовлена з них продукція підлягають безоплатному вилученню, а знаряддя правопорушення – конфіскації. Доходи від їх реалізації спрямовуються у відповідні місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища.

4.3. Поняття еколого-правової відповідальності та її спеціальні заходи

Одним із найефективніших правових інструментів для зміцнення екологічного правопорядку є застосування заходів юридичної відповідальності до осіб, винних у порушенні екологічного законодавства.

Інститут відповідальності є невід'ємним елементом механізму правового регулювання суспільних відносин, який стимулює належну поведінку як правозобов'язаних суб'єктів, так і уповноважених осіб. Сукупність цих способів спонукання формує загальноправову категорію юридичної відповідальності.

Традиційна правова доктрина виділяє кілька основних видів юридичної відповідальності:

- кримінальну;
- адміністративну;
- дисциплінарну;

- майнову (цивільно-правову).

Проте, у наукових колах тривають дискусії щодо існування інших, спеціалізованих видів відповідальності. Заходи, що застосовуються до порушників законодавства про охорону довкілля, раціональне використання ресурсів та екологічну безпеку, іноді розглядаються як окрема категорія – еколого-правова відповідальність.

Потреба у виділенні еколого-правової відповідальності як нової форми виникла наприкінці 70-х – на початку 80-х років XX століття через критичне погіршення стану навколишнього середовища.

Сукупність традиційних видів відповідальності (кримінальної, адміністративної, майнової, дисциплінарної), застосованих за екологічні правопорушення, можна назвати еколого-правовою відповідальністю.

У сучасній юридичній літературі активно обговорюється проблематика еколого-правової відповідальності. Її самостійність обґрунтовується такими чинниками:

- вона відповідає загальним ознакам юридичної відповідальності;
- існують специфічні обставини, що підкреслюють її особливості, зокрема, високий ступінь соціальної небезпечності екологічних порушень, які завдають шкоди суспільству та державі, та специфічний характер протиправних дій.

Особливість об'єктів правової охорони (довкілля, природні ресурси), які часто неможливо відновити в натурі або точно оцінити суму завданих збитків через відсутність грошової оцінки.

Ідея про необхідність розробки концепції еколого-правової відповідальності є значним кроком вперед у теорії екологічного права. Більшість дослідників визначає її як комплексний міжгалузевий інститут, який реалізується через норми різних галузей права, що регулюють застосування традиційних форм відповідальності.

Проте, слід визнати, що просте поєднання існуючих форм юридичної відповідальності не створює якісно нову форму. Крім того, традиційні види

відповідальності мають обмежену здатність ефективно відшкодовувати екологічну шкоду.

Кожна форма відповідальності забезпечує реалізацію норм певної галузі матеріального права і має відповідну процесуальну форму для встановлення факту правопорушення.

Серед додаткових ознак, які виділяють для обґрунтування концепції еколого-правової відповідальності, називають:

- самостійний об'єкт правовідносин відповідальності;
- особливі засоби покарання;
- спеціальний порядок їх реалізації;
- специфічний результат правовідносин.

Особливості спеціальної еколого-правової відповідальності виявляються у застосуванні специфічних, переважно організаційних заходів впливу на порушників.

До таких спеціальних заходів належать:

1. Обмеження права природокористування.

Згідно зі ст. 57 Кодексу України про надра (КУпН), у разі порушення вимог у сфері охорони надр, користування ними може бути обмежено, тимчасово заборонено (зупинено) або припинено уповноваженими центральними органами виконавчої влади.

2. Обмеження, тимчасова заборона чи припинення діяльності підприємств.

Це важливий захід реагування органів контролю на порушення екологічного законодавства, порядок застосування якого визначено постановою Верховної Ради України від 29.10.1992 р.

Діяльність підприємств, установ та організацій, що здійснюється з порушенням екологічного законодавства, може бути:

1) обмежена – встановлення знижених обсягів викидів, скидів чи розміщення відходів на певний період (до виконання природоохоронних заходів);

2) тимчасово заборонена (зупинена) – призупинення експлуатації до виконання необхідних природоохоронних заходів;

3) припинена — повне припинення експлуатації.

Підставою для припинення є систематичне перевищення лімітів використання природних ресурсів, порушення екологічних нормативів і стандартів, які неможливо усунути з технічних чи економічних причин.

Не допускається термінова тимчасова заборона (зупинення) чи припинення діяльності, якщо це може спричинити аварійну ситуацію.

Також, ст. 14 ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» передбачає, що діяльність, пов'язана з порушенням умов щодо викидів чи шкідливого впливу фізичних чи біологічних факторів, може бути обмежена, тимчасово заборонена (зупинена) або припинена.

Судова практика. Постановою Окружного адміністративного суду м. Києва від 10.03.2010 р. було відмовлено у задоволенні позову про визнання протиправною бездіяльності Міністерства охорони навколишнього природного середовища. Суд встановив, що внесення подання до Кабінету Міністрів щодо припинення діяльності, яка здійснюється з порушенням екологічних правил (наприклад, будівництво без позитивного висновку проекту Генплану), є правом, а не обов'язком Міністерства.

3. Припинення права природокористування.

Право користування може бути припинене за порушення норм, правил та інших вимог, встановлених чинним законодавством, зокрема:

а) Земельним кодексом (ст. 27): припинення права користування земельною ділянкою або її частиною у разі використання способами, що призводять до зниження родючості ґрунтів, їх хімічного/радіоактивного забруднення або погіршення екологічної обстановки;

б) Водним кодексом (ст. 55): припинення права на спеціальне водокористування у разі порушення умов водокористування та охорони вод, а також систематичного невнесення збору.

4. Позбавлення права природокористування.

Цей захід застосовується, якщо подальше використання природних ресурсів може завдати шкоди довкіллю.

Зокрема, згідно вимог Кодексу України про надра (ст. 27) землевласники і землекористувачі можуть бути позбавлені права видобування корисних копалин місцевого значення, торфу та прісних підземних вод у разі порушення ними порядку і умов користування надрами.

5. Невідшкодування затрат порушника

Лісовий кодекс (ст. 99): самовільно зайняті земельні ділянки лісового фонду повертаються за належністю без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування. Приведення цих ділянок у придатний стан здійснюється за рахунок порушників.

6. Покладення обов'язку на відновлення об'єкта

На порушника може бути покладений обов'язок провести роботи з відновлення порушеного об'єкта за власний кошт. Наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України № 1098 від 17.12.2008 р. передбачає порядок визначення збитків, завданих через не проведення робіт із рекультивації порушених земель.

Як бачимо, норми про спеціальну відповідальність за екологічні правопорушення розпорошені у різних нормативно-правових актах. Спеціальна відповідальність застосовується для припинення порушень правил охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

МОДУЛЬ 2. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА.

ЛЕКЦІЯ 5.

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ ТА ЗОНИ НАДЗВИЧАЙНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ

План

5.1. Поняття та структурні елементи екологічної мережі України.

5.2. Особливості правового режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

5.3. Правовий режим лікувально-оздоровчих, курортних та рекреаційних зон.

5.4. Правовий режим водно-болотних угідь.

5.5. Зони екологічної небезпеки .

5.1. Поняття та структурні елементи екологічної мережі України

Важливим елементом державної політики у сфері охорони довкілля є організація захисту природних комплексів, які мають значну екологічну, наукову, естетичну та господарську цінність. Ці території та об'єкти підлягають особливій охороні і призначені для збереження природного різноманіття, генофонду видів рослин і тварин, підтримання загального екологічного балансу та проведення фонових моніторингу. Таку діяльність традиційно називають «консервативною охороною природи». Практика підтверджує, що консервативні методи залишаються основними для забезпечення захисту унікальних екосистем, ландшафтів та біологічного генофонду.

Згідно зі ст. 60 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему. До неї входять: території та об'єкти природно-

заповідного фонду (ПЗФ), а також курортні, лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій, визначені законодавством.

Правову основу регулювання формування, охорони, відтворення та використання цих територій становлять ключові закони України, зокрема «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України», «Про екологічну мережу України» та інші нормативно-правові акти.

Ефективна система особливо охоронюваних територій є можливою лише за умови, що вони формують єдину взаємодіючу мережу.

Екомережа, відповідно до ст. 3 ЗУ «Про екологічну мережу», є єдиною територіальною системою, створеною для поліпшення умов формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць зростання цінних видів, генетичного фонду і шляхів міграції тварин. Екомережа утворюється шляхом поєднання об'єктів ПЗФ та інших територій, які мають особливу природоохоронну цінність.

До складових структурних елементів екомережі (згідно зі ст. 5) віднесено:

- території та об'єкти природно-заповідного фонду;
- землі водного фонду (включно з водно-болотними угіддями та водоохоронними зонами);
- землі лісогосподарського призначення, а також захисні насадження (полезахисні смуги), не віднесені до лісогосподарських;
- землі оздоровчого та рекреаційного призначення;
- інші природні території та об'єкти: ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, а також земельні ділянки, що містять об'єкти особливої природної цінності;
- ділянки з природними рослинними угрупованнями, занесеними до Зеленої книги України, та місця перебування видів із Червоної книги України;
- частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання (луки, пасовища, сіножаті);

- радіоактивно забруднені землі, які не використовуються і підлягають охороні як природні регіони з окремим статусом.

ЗУ«Про екологічну мережу» передбачає поділ структурних елементів на чотири функціональні типи.

1. Ключові території. Вони забезпечують збереження найбільш цінних і типових для регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття. До них входять об'єкти ПЗФ, водно-болотні угіддя міжнародного значення та інші території з найбільш цінними природними комплексами.

2. Сполучні території (Екокоридори). Їхня функція полягає у поєднанні ключових територій, забезпеченні міграції тварин та обміну генетичного матеріалу, що підтримує цілісність екомережі. До них відносяться території, що забезпечують зв'язок між ключовими елементами.

3. Буферні території. Вони призначені для захисту ключових та сполучних територій від негативного зовнішнього впливу господарської діяльності на суміжних ділянках. Це території, що оточують ключові елементи екомережі.

4. Відновлювані території. Їхнє завдання — формування просторової цілісності екомережі. Для цих територій мають бути проведені першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану. Перелік включає порушені, деградовані, малопродуктивні землі, а також землі, що зазнали впливу негативних процесів та стихійних явищ.

Включення об'єктів ПЗФ та інших територій до переліку елементів екомережі не призводить до зміни встановленого законом режиму їх охорони та використання.

Таке включення також не завдає шкоди правам власників чи користувачів і не змінює форму власності або категорію земель. Власники і користувачі територій, включених до екомережі, зобов'язані забезпечувати збереження природних ресурсів та їх екологічно-збалансоване й раціональне використання.

Рішення про включення приймають органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування (ст. 17) у встановленому Кабінетом Міністрів порядку, з урахуванням екологічного, ботанічного, зоологічного та

ландшафтознавчого значення об'єктів. Першочергово включаються території, що мають загальнодержавне значення.

Особливістю правової охорони екологічної мережі є комплексний, системний підхід до формування, встановлення, регулювання та використання природних елементів, що має на меті створення територіально-цілісного природного комплексу з особливим правовим режимом.

5.2. Особливості правового режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду України

Найдієвішим заходом для охорони видів рослинного і тваринного світу, а також унікальних природних комплексів, є розширення та підвищення репрезентативності мережі ПЗФ.

Природно-заповідні об'єкти, на відміну від інших особливо охоронюваних територій, являють собою природне, неокультурене середовище. Вони виконують важливі завдання:

- збереження еталонів природи, екологічних систем та генетичного фонду;
- підтримка екологічного балансу;
- вивчення природних процесів, контроль за змінами біосфери (фоновий моніторинг);
- розробка наукових засад природокористування.

Території та об'єкти ПЗФ включені до складу національної екологічної мережі як ключова передумова для забезпечення сталого, екологічно збалансованого розвитку України, що закріплено у ст. 5 ЗУ «Про екологічну мережу України».

ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» визначає правові основи організації, охорони, ефективного використання та відтворення об'єктів ПЗФ, дозволяючи при цьому встановлювати особливості режиму для кожної конкретної території у відповідних положеннях.

Природно-заповідний фонд – це ділянки суші та водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність. Вони виділені з метою збереження природної різноманітності, генофонду та забезпечення загального екологічного балансу.

Охорона цих об'єктів здійснюється шляхом встановлення певного режиму.

Режим територій та об'єктів ПЗФ – це сукупність науково-обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, що визначають їхній правовий статус, призначення, характер допустимої діяльності, а також порядок охорони, використання та відтворення.

Найхарактернішою рисою заповідного режиму є встановлення заборон на будь-яку діяльність, несумісну з цілями заповідування. У цій сфері діє пріоритет охорони природи перед будь-яким видом діяльності, що шкодить або порушує її природний стан. Таким чином, сутність правового режиму ПЗФ полягає у забороні або обмеженні будь-якої активності, яка ускладнює реалізацію його основної природоохоронної функції.

Заповідний режим містить два види правил.

1. Правові умови заповідного режиму. Це умови, від яких залежить збереження об'єктів ПЗФ у стані, необхідному для виконання їхніх цільових завдань та відтворення природних комплексів. До них належить заборона будь-якого втручання у природний стан, якщо воно суперечить меті створення об'єкта, зонування території, сталість та природне обгородження.

2. Правові вимоги заповідного режиму. Це вимоги щодо використання території чи об'єкта ПЗФ. Цільове, раціональне та ефективне використання є одним із засобів їхньої охорони та збереження.

За ступенем втручання у природний стан об'єктів ПЗФ виділяють три основні види режиму:

1. Абсолютно-заповідний режим, який виключає господарську та рекреаційну діяльність, а також будь-яке втручання у природні процеси,

несумісне з метою заповідування. Характерний для природних заповідників та пам'яток природи.

2. Відносно-заповідний режим допускає господарську та рекреаційну діяльність, але в межах виконання завдань, поставлених перед об'єктом. Характерний для природних заказників.

3. Відносно-абсолютно-заповідний (змішаний) режим властивий природним комплексам, у межах яких встановлюються абсолютні заборони на окремих ділянках, поєднані з обмеженням та узгодженням рекреаційним використанням іншої території. Характерний для національних природних парків.

Незалежно від конкретного виду, головною незмінною вимогою залишається заборона будь-якого втручання у природний стан, що суперечить меті створення об'єкта ПЗФ.

Діяльність на території ПЗФ регулюється низкою нормативно-правових актів, що визначають порядок наукової, рекреаційної, еколого-освітньої діяльності та встановлення лімітів на використання природних ресурсів.

Згідно зі ст. 3 ЗУ «Про природно-заповідний фонд», об'єкти ПЗФ поділяються на дві основні групи:

1. Природні території та об'єкти (природне заповідування):

- природні заповідники;
- біосферні заповідники;
- національні природні парки;
- регіональні ландшафтні парки;
- заказники;
- пам'ятки природи;
- заповідні урочища.

2. Штучно створені об'єкти:

- ботанічні сади;
- дендрологічні парки;
- зоологічні парки;

- парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Залежно від їхньої цінності, ці об'єкти можуть мати загальнодержавне або місцеве значення.

Власність Українського народу (державна) розповсюджується на території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та ресурси, надані національним природним паркам.

Інші форми власності встановлені для регіональних ландшафтних парків, буферних зон біосферних заповідників, заказників, пам'яток природи та штучно створених об'єктів, які можуть перебувати як у власності Українського народу, так і в інших формах.

Ботанічні сади, дендрологічні парки та зоопарки, створені до прийняття профільного Закону, не підлягають приватизації.

У разі зміни форм власності на землі, де розташовані заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища та парки-пам'ятки, нові землевласники зобов'язані забезпечувати їхній режим охорони.

Природні заповідники – це природоохоронні та науково-дослідні установи загальнодержавного значення, створені для збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та вивчення природних процесів. Землі та ресурси повністю вилучаються з господарського використання. На їхній території забороняється будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цілям заповідника (будівництво, розведення вогнищ, проїзд транспорту, лісосплав, полювання, рибальство, інтродукція нових видів, застосування хімічних засобів тощо). Дозволяється виконання відновлювальних робіт, протипожежних, санітарних заходів, будівництво об'єктів для потреб заповідника та проведення науково-дослідних робіт.

Біосферні заповідники – це природоохоронні та науково-дослідні установи міжнародного значення, що створюються на базі природних заповідників та національних парків з включенням інших територій. Вони є частиною світової мережі та мають диференційований режим згідно з функціональним зонуванням:

- 1) заповідна зона, режим якої відповідає вимогам природних заповідників;

2) буферна зона, режим якої відповідає вимогам охоронних зон природних заповідників;

3) зона антропогенних ландшафтів включає території традиційного землекористування, лісокористування, місць поселення та рекреації.

Також можуть виділятися зони регульованого заповідного режиму (наприклад, регіональні ландшафтні парки або заказники).

Національні природні парки (НПП) – це природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні та науково-дослідні установи загальнодержавного значення. Вони створені для збереження, відтворення та ефективного використання комплексів, що мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну та естетичну цінність. Землі та ресурси вилучаються з господарського використання та надаються НПП.

Територія НПП також має функціональне зонування з диференційованим режимом:

1) заповідна зона, призначена для охорони найбільш цінних комплексів. Режим відповідає вимогам природних заповідників;

2) зона регульованої рекреації для короткострокового відпочинку, оздоровлення та огляду мальовничих місць. Дозволяються туристичні маршрути та екологічні стежки, але забороняються рубки головного користування, промислове рибальство/полювання та інша діяльність, що шкодить заповідній зоні;

3) зона стаціонарної рекреації для розміщення об'єктів обслуговування (готелі, кемпінги);

4) господарська зона для діяльності, спрямованої на виконання завдань парку, розміщення комунальних об'єктів та земель інших власників та користувачів, де діяльність ведеться з дотриманням загальних екологічних вимог).

На території зон рекреації та господарської зони забороняється діяльність, що призводить до погіршення стану довкілля або зниження рекреаційної цінності.

Регіональні ландшафтні парки (РЛП) – це природоохоронні рекреаційні установи місцевого чи регіонального значення, створені для збереження типових/унікальних комплексів та забезпечення умов для організованого відпочинку. РЛП організовуються, як правило, без вилучення земельних ділянок у власників/користувачів. На їхній території може проводитися зонування за принципом НПП.

Заказники – це природні території, оголошені з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів. Оголошення відбувається без вилучення земельних ділянок. На території обмежується або забороняється діяльність, що суперечить цілям заказника.

Пам'ятки природи – це окремі унікальні природні утворення з особливим природоохоронним, науковим, естетичним та пізнавальним значенням. Оголошуються без вилучення земель. Забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації об'єкта.

Заповідні урочища – це відокремлені цілісні ландшафти (лісові, степові, болотні) з важливим науковим, природоохоронним та естетичним значенням. Оголошуються без вилучення земель. Забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

Штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки) об'єкти створюються для збереження, вивчення, розмноження та ефективного використання флори і фауни, ведення наукової та освітньої роботи. Вони є природоохоронними та науково-дослідними установами. Землі зоопарків, ботанічних та дендрологічних парків, як правило, вилучаються з господарського використання. На їхній території забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням їхніх завдань і загрожує їх збереженню.

Створення та оголошення територій об'єктами ПЗФ регулюється спеціальним правовим порядком (Розділ VII ЗЦ «Про природно-заповідний фонд України»), що включає три основні етапи:

1. Підготовка і подання клопотань.

Клопотання (з обґрунтуванням, характеристикою цінності, відомостями про місцезнаходження, власників чи користувачів та картографічним матеріалом) можуть подавати органи виконавчої влади, наукові установи, громадські об'єднання та громадяни.

2. Попередній розгляд та погодження.

Клопотання розглядається уповноваженими органами (центральним органом або його місцевими підрозділами). У разі схвалення, проводиться погодження з власниками та первинними користувачами природних ресурсів на рекомендованих для заповідання територіях. На підставі погодження забезпечується розробка проєктів створення об'єктів ПЗФ.

3. Прийняття рішень.

Рішення про створення природних заповідників, національних парків та інших об'єктів загальнодержавного значення приймаються Президентом України. Рішення про створення біосферних заповідників приймається з дотриманням вимог міжнародних договорів. Рішення про організацію об'єктів місцевого значення та встановлення охоронних зон приймаються обласними, Київською та Севастопольською міськими радами.

Землі, що не вилучаються (заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища), передаються під охорону з оформленням охоронного зобов'язання.

Управління землями ПЗФ здійснюється спеціальними державними органами та адміністраціями об'єктів (НПП, заповідників), які включають наукові, господарські підрозділи та службу державної охорони ПЗФ.

Судова практика відіграє ключову роль у забезпеченні правового режиму Природно-заповідного фонду (ПЗФ), часто виступаючи єдиним механізмом захисту заповідних об'єктів.

Судова практика. Скасування створення НПП «Сіверсько-Донецький». Безпрецедентною подією стало рішення Вищого адміністративного суду України від 21.10.2010 р., яким було визнано незаконним Указ Президента України від 11.12.2009 р. №1040/2009 «Про створення національного

природного парку «Сіверсько-Донецький». Це був перший в історії України випадок скасування судом статусу національного парку.

Позов подала Кременська районна рада Луганської області, вимагаючи скасування Указу. Рада обґрунтовувала свої вимоги тим, що створення НПП не було погоджено з районною та міською радами. Незважаючи на те, що НПП створювався винятково на землях державного лісового фонду, якими розпоряджається держава (і погодження з місцевими радами не було обов'язковим за законом), Адміністрація Президента України визнала позов районної ради.

Судова практика. Повернення меж ландшафтного заказника «Острів Жуків». Інший важливий прецедент стався 25.11.2009 р. у Господарському суді Києва. За позовом Національного екологічного центру України було визнано недійсним рішення Київради, яке незаконно скоротило площу ландшафтного заказника «Острів Жуків» майже у 9 разів (з 1794 га до 196 га).

Заказник «Острів Жуків», створений у 1999 році у заплаві Дніпра, захищає збережену частину природного масиву «Конча-Заспа», який історично був першим природним заповідником у Радянській Україні. Рішення Київради про скорочення меж було прийняте з грубими порушеннями законодавства: всупереч Генеральному плану Києва, протесту Прокуратури, а також без погодження з органами Мінприроди та без наукового обґрунтування.

З метою недопущення знищення або руйнування цінних для заповідання територій до моменту їх офіційного оголошення об'єктами ПЗФ, законодавством передбачено їхнє резервування (ст. 55 ЗУ «Про природно-заповідний фонд України»).

Резервування здійснюється для тимчасового захисту території до прийняття остаточного рішення про її заповідання та виділення необхідних коштів. Території, що резервуються, залишаються у віданні їхніх землевласників та землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням. Однак, при цьому має дотримуватися особливий режим охорони, визначений рішенням про резервування.

На землях, що резервуються, не допускається без погодження з Мінекоресурсів промислове, господарське, дачне та інше будівництво, проведення меліоративних робіт, розорювання цілинних/перелогових земель та інша діяльність, що може призвести до знищення цінних природних комплексів (наприклад, згідно з Указом Президента України від 10.03.1994 року «Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій»).

Рішення про резервування приймаються тими ж органами, що уповноважені приймати рішення про створення та оголошення відповідних об'єктів ПЗФ (Президент України, обласні/міські ради), відповідно до статей 52, 53 Закону.

Цільове призначення цих земель не змінюється доти, доки не буде створено відповідний об'єкт ПЗФ.

Особливістю правового режиму об'єктів ПЗФ є підвищена юридична відповідальність за порушення у цій галузі. Порушення законодавства України про ПЗФ тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільну та кримінальну відповідальність.

Розміри відшкодування шкоди, заподіяної порушенням законодавства про ПЗФ, визначаються на основі кадастрової еколого-економічної оцінки заповідних територій та спеціальних такс. Особливістю цих такс є їхні підвищені розміри порівняно зі шкодою, заподіяною на звичайних землях.

5.3. Правовий режим лікувально-оздоровчих, курортних та рекреаційних зон

Курортні та лікувально-оздоровчі зони включені до складу природних територій, що підлягають особливій охороні (ст. 60 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Лікувально-оздоровчі зони (ст. 62 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища») – це території, які мають виражені природні лікувальні

фактори (мінеральні джерела, сприятливі кліматичні та інші умови) для лікування та оздоровлення людей.

Спеціальне регулювання здійснюється Законом України «Про курорти».

Лікувально-оздоровча місцевість – природна територія, що має мінеральні/термальні води, лікувальні грязі, озокерит, ропу, сприятливі кліматичні та інші природні умови для лікування, реабілітації та профілактики захворювань.

Курорт – це освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідну інфраструктуру та використовується з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики та рекреації, і підлягає особливій охороні. Лише місцевість з відповідною інфраструктурою, розташована на землях оздоровчого призначення та відповідна законодавчим вимогам, може бути визнана курортом.

За характером природних лікувальних ресурсів курорти поділяються на:

- курорти державного значення, які мають особливо цінні та унікальні природні лікувальні ресурси;
- курорти місцевого значення, які мають загальнопоширені природні лікувальні ресурси.

Природні лікувальні ресурси (мінеральні води, лікувальні грязі) завжди мають подвійний правовий режим. На них поширюється курортне законодавство, а також застосовується відповідне галузеве законодавство (про надра, землі, води, повітря, рослинний та тваринний світ). Наприклад, порядок надання родовищ у користування визначається Кодексом України про надра.

Виявлення цих ресурсів здійснюється шляхом комплексних досліджень, а їхня лікувальна якість визначається при веденні Державного кадастру природних лікувальних ресурсів.

Процес оголошення території курортом (ст. 8-11 ЗУ «Про курорти») включає:

1) подання клопотань з обґрунтуванням необхідності, характеристикою лікувальних факторів, відомостями про місцезнаходження та власників/користувачів;

2) розгляд клопотання уповноваженими органами та погодження з власниками чи користувачами земельних ділянок;

3) розробка проєкту оголошення курортними територіями;

4) експертиза проєктів – державна екологічна та санітарно-гігієнічна.

5) прийняття рішення щодо курортів державного значення – Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів, а щодо курортів місцевого значення – приймають Верховною Радою АР Крим, обласними, Київською та Севастопольською міською радою.

З метою збереження природних властивостей лікувальних ресурсів та запобігання їх забрудненню, встановлюються округи і зони санітарної (гірничо-санітарної) охорони:

Округ санітарної охорони – територія, зовнішній контур якої збігається з межею курорту. На ній забороняються будь-які роботи, що призводять до забруднення ґрунту, повітря, води та негативно впливають на лікувальні ресурси та екологічний стан.

Для курортів, що використовують родовища корисних копалин (мінеральні води, грязі), встановлюються округи гірничо-санітарної охорони.

Межі округів і зон санітарної (гірничо-санітарної) охорони курортів державного значення затверджуються Верховною Радою України одночасно з прийняттям рішення про оголошення курортом.

Рекреаційні зони (ст. 63 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища») – це ділянки суші і водного простору, призначені для організованого масового відпочинку населення і туризму.

Згідно зі ст. 50 Земельного кодексу України, цільове призначення рекреаційних земель розширилося. Вони використовуються для масового та індивідуального відпочинку, туризму та спортивної діяльності.

Поняття «рекреаційні зони» не ідентичне поняттю «землі рекреаційного призначення». Рекреаційні зони можуть утворюватися на:

- землях рекреаційного призначення;
- землях природно-заповідного призначення;
- землях водного фонду (наприклад, для рекреаційних цілей у прибережних захисних смугах, ст. 64, 85 Водного кодексу України);
- землях лісогосподарського призначення.

Землі рекреаційного призначення можна поділити на три групи.

1. Земельні ділянки з природними рекреаційними ресурсами – ділянки зелених зон міст, екологічних стежок, мальовничі місця, що входять до ландшафтно-рекреаційної території (включає приміські ліси, лісопарки, водоймища).

2. Землі зі штучно створеними рекреаційними ресурсами, наприклад, землі рекреаційних зон, де здійснюється спортивна діяльність (будинки рибалок і мисливців тощо).

3. Комплексні земельні ділянки, де розташовані як природні, так і штучні ресурси (туристичні бази, об'єкти дачного будівництва).

Єдиного загальноукраїнського режиму використання рекреаційних зон не встановлено. Режим визначається Верховною Радою АР Крим та місцевими Радами відповідно до законодавства.

Загальні вимоги режиму включають в себе:

- заборону господарської та іншої діяльності, що негативно впливає на навколишнє середовище або може перешкодити використанню зон за цільовим призначенням;
- заборону зміни природного ландшафту та інших дій, що суперечать прямому призначенню цих зон;
- обмеження будівництва на ландшафтно-рекреаційних територіях та у зонах відпочинку, зокрема не допускається розміщення житлово-громадських об'єктів та дачних поселень (якщо вони не призначені для відпочинку або спорту);

- винос промислових підприємств та інших об'єктів, що є джерелами шкідливого впливу на довкілля та перешкоджають розвитку зон відпочинку, за межі зони або зміні їх виробничого профілю.

5.4. Правовий режим водно-болотних угідь

Водно-болотні угіддя є одним із найважливіших структурних елементів екологічної мережі України та мають підвищений природоохоронний статус, що базується на міжнародних зобов'язаннях і національному законодавстві.

Вперше особливий статус водно-болотних угідь був визначений Конвенцією про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (так звана Рамсарська конвенція), прийнятою 2.02.1971 року. Цей міжнародний акт підкреслив критичну роль ВБУ для збереження глобального біологічного різноманіття, особливо для мігруючих птахів. Україна ратифікувала цей документ ЗУ «Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя...» від 29.10.1996 р., що зробило його норми чинними на національному рівні та зумовило необхідність їхньої імплементації у внутрішнє законодавство.

Водно-болотні угіддя, завдяки своїй екологічній значущості, офіційно включені до переліку ключових складових структурних елементів національної екологічної мережі України.

Перелік конкретних водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення та перебувають під захистом Конвенції, був затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.1995 р.

Водно-болотні угіддя – це райони боліт, фенів, торф'яних угідь або водойм. Вони можуть бути природними або штучними, постійними або тимчасовими, стоячими або проточними, прісними, солонкуватими або солоними. Сюди також включаються морські акваторії, за умови, що їхня глибина під час відпливу не перевищує шести метрів.

Детальний Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29.08.2002 р. № 1287. Цей статус може бути надано цінним природним комплексам, які охоплюють:

- комплекси боліт, заплавних лук і лісів;
- різноманітні водні об'єкти – природні або штучно створені;
- морські акваторії.

Такі угіддя можуть знаходитися у межах територій та об'єктів ПЗФ, земель водного фонду України, земель лісового фонду України.

Надання водно-болотним угіддям статусу міжнародного значення відбувається на основі суворих критеріїв, згрупованих за чотирма основними напрямками, які демонструють унікальність та екологічну важливість об'єкта.

1. Критерій типовості, рідкісності або унікальності водно-болотних угідь застосовується до природних чи напівприродних (або штучних) типів водно-болотних угідь, які є типовими, рідкісними або унікальними для відповідного біогеографічного регіону.

2. Поділ за видами рослин і тварин, які перебувають під загрозою зникнення у світовому масштабі застосовується, оскільки водно-болотні угіддя є середовищами існування вразливих видів, а також видів та екологічних угруповань, що перебувають під загрозою зникнення.

Угіддя є особливо цінними для підтримання біологічного різноманіття регіону. Їх території є критично важливим середовищем існування для видів рослин і тварин на критичних стадіях їхнього життєвого циклу (наприклад, місця розмноження або відпочинку).

3. За регулярним перебуванням водно-болотних птахів виділяють місця регулярного перебування понад 20 тисяч особин водно-болотних птахів, місця регулярного перебування не менш як 1 відсотка біогеографічної популяції одного виду або підвиду водоплавних птахів.

4. За станом іхтіофауни (риби) водно-болотні угіддя особливо цінні для підтримання певного співвідношення видів риб та їхньої вікової структури, що є

ключовим для загального біологічного різноманіття угідь. Їх територія є важливим місцем нересту, нагулу чи зимівлі місцевих видів риб, які мають вирішальне значення для підтримання їхніх популяцій.

Визначення водно-болотних угідь, які можуть бути заявлені для надання міжнародного статусу, покладається на Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (Мінприроди) за поданням наукових установ, громадських організацій та інших заінтересованих суб'єктів.

Для належного контролю та управління всі водно-болотні угіддя міжнародного значення підлягають паспортизації.

Ведення паспортів покладається на адміністрації установ природно-заповідного фонду, якщо угіддя знаходяться у їхніх межах (природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки) або територіальні органи Мінприроди (за погодженням з користувачами/власниками земельних ділянок), якщо угіддя знаходяться за межами об'єктів ПЗФ.

Структура, зміст та порядок ведення паспорта затверджені наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 27.12.2002 р. № 524. Цей документ є ключовим для моніторингу та управління режимом охорони цих цінних територій.

5.5. Зони екологічної небезпеки

Зона надзвичайних екологічних ситуацій (небезпек) – це чітко визначена територія, на якій внаслідок руйнівної дії природних стихійних явищ або техногенних кризових процесів виникли негативні зміни у навколишньому природному середовищі. Ці зміни є настільки значними, що роблять неможливою або суттєво обмежують життєдіяльність людини та провадження господарської діяльності, вимагаючи негайного запровадження особливого правового режиму для її функціонування, захисту, використання та відновлення.

Залежно від масштабу, стійкості та наслідків екологічного порушення, виділяють три рівні екологічної небезпеки:

1. Зона обмеженої екологічної безпеки.

Це найменш критична зона. Тут в результаті техногенної аварії або короткочасної природної стихії виникли негативні зміни, що носять короткочасний характер. Наслідки включають посилення ризику захворювання населення та зниження якості природних ресурсів.

Фокус режиму зони обмеженої екологічної безпеки спрямований на обмеження найбільш екологічно небезпечних видів діяльності.

Основні заходи, що запроваджуються в межах зони обмеженої екологічної безпеки є впровадження екологічного контролю та систематичного медичного обстеження населення, проведення профілактичних заходів, контроль за дотриманням підприємствами норм екологічної безпеки та активні заходи щодо відновлення якості забруднених природних ресурсів.

2. Зона підвищеної екологічної небезпеки.

На цій території негативні зміни в довкіллі, спричинені техногенними або стихійними явищами, є довготривалими. Вони створюють реальну загрозу здоров'ю людини, призводять до значних порушень функціонування природних об'єктів та вимагають суттєвого обмеження діяльності людини.

Фокус режиму зона підвищеної екологічної небезпеки спрямований на обмеження господарської діяльності на весь час існування небезпеки.

Основні заходи включають в себе встановлення постійного медичного нагляду за станом здоров'я мешканців, проведення постійного екологічного та санітарно-гігієнічного нагляду і контролю, а також активізація науково-технічних робіт та досліджень, спрямованих на зниження екологічного ризику на цій території.

3. Зона екологічної катастрофи.

Це найбільш критична категорія. Тут внаслідок потужної техногенної або руйнівної природної дії виникли стійкі, незворотні негативні зміни в довкіллі. Ці зміни роблять територію непридатною для постійного проживання.

Фокус режиму зони екологічної катастрофи спрямований на обов'язкову евакуацію населення та повна заборона господарської діяльності.

Основні заходи, що запроваджуються, включають в себе проведення безперервного екологічного контролю, медико-біологічного моніторингу та глибоких наукових досліджень для оцінки стійких наслідків.

Законодавство визначає, що негативні зміни у навколишньому природному середовищі – це втрата, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів внаслідок надмірного забруднення, руйнівного впливу стихійних сил чи інших факторів, що унеможливають життєдіяльність людини.

Правовий режим у зоні надзвичайної екологічної ситуації ґрунтується на наступних засадах:

- пріоритет захисту життя та здоров'я людей над усіма іншими інтересами;
- непорушність конституційних прав і свобод людини і громадянина (з урахуванням можливих тимчасових обмежень, передбачених законом);
- комплексність заходів, які мають бути спрямовані на системну нормалізацію екологічного стану;
- інформаційна відкритість, спрямована на забезпечення населення достовірною інформацією про стан довкілля, загрозу для життя та хід ліквідаційних заходів;
- невідворотність відповідальності винних осіб, що спричинили або ускладнили надзвичайну екологічну ситуацію.

Окрема місцевість оголошується зоною надзвичайної екологічної ситуації на державному рівні, враховуючи її критичний стан.

Кабінет Міністрів України (на підставі пропозицій центрального органу з питань екологічної безпеки, регіональних адміністрацій чи органів самоврядування) або Рада національної безпеки і оборони України вносять пропозицію про оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації.

Зона надзвичайної екологічної ситуації оголошується Указом Президента України. Указ Президента про оголошення надзвичайної екологічної ситуації

затверджується Верховною Радою України протягом двох днів з моменту його звернення.

В Указі Президента обов'язково деталізуються обставини, що спричинили надзвичайну екологічну ситуацію, надається обґрунтування необхідності її оголошення, визначаються чіткі межі території, заходи організаційного та фінансового забезпечення, основні заходи для подолання наслідків; обмеження на певні види діяльності; а також строк, на який територія оголошується зоною надзвичайної екологічної ситуації.

Рішення про оголошення НЕС приймається при наявності таких критичних факторів:

- 1) критичне забруднення – значне перевищення гранично допустимих норм показників якості навколишнього середовища;
- 2) загроза людям та майну – виникнення реальної загрози життю та здоров'ю великої кількості людей або заподіяння значної матеріальної шкоди;
- 3) масштабність змін – негативні зміни, що охопили значну територію і не можуть бути усунені без застосування надзвичайних заходів з боку держави;
- 4) непридатність для життя – зміни, що суттєво обмежують або виключають можливість проживання населення та ведення господарської діяльності;
- 5) значне збільшення рівня захворюваності населення, прямо пов'язане з негативними змінами у довкіллі.

Правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації – це особливий, тимчасовий правовий режим, головна мета якого полягає у попередженні людських і матеріальних втрат, відверненні загрози життю та здоров'ю, а також ефективному усуненні негативних наслідків екологічної ситуації.

У випадку, якщо в межах зони надзвичайної екологічної ситуації запроваджується правовий режим надзвичайного стану, можуть застосовуватися суворі обмежувальні та регулятивні заходи:

- встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження руху транспортних засобів та проведення їх огляду;

- посилення охорони громадського порядку та критичних об'єктів життєдіяльності;
- встановлення обмежень або заборони на проведення масових заходів (особливо у разі загострення епідеміологічної обстановки);
- обов'язкове відселення людей з небезпечних місць з наданням їм жилих приміщень для постійного або тимчасового проживання;
- введення тимчасової заборони на будівництво нових і розширення існуючих об'єктів, діяльність яких не пов'язана з ліквідацією надзвичайної екологічної ситуації;
- проведення мобілізації ресурсів підприємств, зміна їх режиму роботи та профілю діяльності в обсягах, необхідних для відновлювальних робіт;
- встановлення карантину та здійснення інших обов'язкових санітарно-протиепідемічних заходів;
- запровадження особливого порядку розподілення продуктів харчування та предметів першої необхідності;
- можливе примусове відчуження об'єктів приватної власності з обов'язковим повним наступним відшкодуванням їх вартості.

Також встановлюється кризовий моніторинг для визначення ступеня впливу небезпечних факторів та короткострокового і довгострокового прогнозування негативних змін довкілля.

Рішенням про встановлення правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації можуть бути встановлені обмеження на здійснення певних видів діяльності, що становлять підвищену екологічну небезпеку, заборона на застосування в господарській діяльності особливо небезпечних речовин (радіоактивних, токсичних, біологічних агентів), а також обмеження або заборона на функціонування санаторно-курортних закладів.

Високий ризик виникнення надзвичайної екологічної ситуації в Україні має системний характер і спричинений такими факторами:

- катастрофічне старіння основних фондів, включаючи природоохоронні споруди, та аварійний стан каналізаційних мереж;

- недостатня інвестиційна підтримка екологічно небезпечних галузей (металургійної, хімічної, енергетики) для впровадження новітніх ресурсозберігаючих та екологічно чистих технологій;

- критичне екологічне становище у великих гірничодобувних регіонах (Донбас, Кривбас), що посилюється проблемами, пов'язаними з закриттям нерентабельних шахт та змінами у геологічному та гідрогеологічному середовищі;

- недосконалість системи екологічного нормування, що не завжди ефективно запобігає ризикам.

ЛЕКЦІЯ 6.

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ

План

6.1. Об'єкти правового регулювання. Право власності на землі і право землекористування.

6.2. Правове регулювання заходів з охорони земель.

6.1. Об'єкти правового регулювання. Право власності на надра і право користування надрами

Земельні відносини традиційно є ключовою темою суспільного життя та пріоритетним об'єктом правового регулювання. Згідно з ЗУ «Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року» (від 28.02.2019 р.), стан земельних ресурсів України визнано близьким до критичного. У документі констатується, що земельна реформа не лише не вирішила існуючі проблеми, а й призвела до їх загострення.

Основні причини проблем у сфері охорони земель значною мірою полягають у незавершеності інвентаризації та автоматизації Державного земельного кадастру, недосконалості землевпорядної документації, недостатності нормативно-правового забезпечення, а також низькій інституціональній спроможності відповідних органів виконавчої влади.

Для поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки визначено стратегічні завдання в галузі охорони земель і ґрунтів до 2030 року.

1. Зменшення в середньому на 5–10% площ орних земель в областях шляхом виведення з обігу схилів крутизною понад 3 градуси, земель водоохоронних зон, а також консервації деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених сільськогосподарських угідь.

2. Повне врахування природоохоронних вимог при відведенні земель для промисловості, будівництва, енергетики, транспорту та зв'язку, а також при зміні цільового призначення ділянок.

3. Розроблення та впровадження системи управління агроландшафтами з використанням лісомеліоративних методів на принципах сталого розвитку.

Земельні відносини – це окремий вид суспільних відносин, що виникають з приводу використання та охорони земель. Земля в цих відносинах розглядається як:

- об'єкт природи;
- засіб виробництва у сільському та лісовому господарстві;
- територіальна база для розміщення матеріальних об'єктів.

Основним джерелом правового регулювання є Конституція України, яка закріплює базові принципи. Спеціальним законодавчим актом є Земельний кодекс України від 25.10.2001 р., що має вищу юридичну силу в регулюванні земельних відносин (за винятком Конституції). Інші нормативно-правові акти, що конкретизують положення Земельного кодексу України, також застосовуються.

У Земельному кодексі України проведено розмежування з іншим екологічним законодавством (ч. 2 ст. 3). Земельні відносини, що стосуються використання надр, лісів, вод, рослинного/тваринного світу та атмосферного повітря, регулюються насамперед Земельним кодексом. Відповідні поресурсові нормативно-правові акти застосовуються лише за умови, що вони не суперечать Земельному кодексу України.

Земельні відносини у ст. 2 Земельного кодексу України визначені як суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Таким чином, відносини земельної власності є законодавчою основою їх визначення.

Земельні відносини не обмежуються лише відносинами власності. Вони мають єдині цілі та завдання, зокрема:

- 1) забезпечення раціональності використання земель;

2) охорона земель;

3) забезпечення земельних прав та інтересів громадян і юридичних осіб.

До предмета земельного права, крім відносин власності, зазвичай відносять:

1) відносини щодо інших речових прав (постійне користування, сервітут, емфітевзис, суперфіцій);

2) економічні земельні відносини (податок, орендна плата, оцінка);

3) відносини щодо користування (оренди) ділянками;

4) відносини, пов'язані з управлінням земельними ресурсами;

5) договірні земельні відносини;

6) відносини щодо захисту прав та інтересів;

7) відносини, пов'язані з відшкодуванням збитків і втрат;

8) організаційно-правові та охоронні відносини у сфері охорони земель.

Суб'єктами земельних відносин виступають:

- громадяни та юридичні особи;

- територіальні громади та органи місцевого самоврядування (розпорядження та управління землями комунальної власності);

- держава та органи державної влади (розпорядження та управління землями державної власності).

Особлива правова охорона земель закріплена у ст. 14 Конституції України та ст. 1 Земельного кодексу України, де зазначено, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Це зумовлено багатофункціональним призначенням землі.

У доктрині екологічного права розмежовуються поняття «земля» та «землі».

Земля може розглядатися як особливий різновид майна, відокремлена частина матеріального світу. З іншого боку, землі – це природний компонент, органічно інтегрований у довкілля, що взаємодіє з водами, лісами та іншими природними ресурсами. Саме землі є об'єктом екологічних відносин.

Визначення поняття земель міститься в ЗУ «Про охорону земель» – це поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею.

Землі як об'єкт екологічних відносин мають наступні ключові характеристики.

1. Обмеженість площ, пов'язана з неможливістю їх кількісної зміни.
2. Локалізованість, оскільки кожна ділянка має строго визначене географічне та геодезичне розташування.
3. Нерухомість, адже розташування земної поверхні у просторі є незмінним.
4. Особливий засіб виробництва, що функціонує у виробництві як об'єкт навколишнього природного середовища, не втрачаючи з ним зв'язку.
5. Наявність родючості, оскільки землі з ґрунтовим покривом є засобом вирощення сільськогосподарської продукції.

До земельного фонду України належать усі землі в межах її території (включно з островами та землями, зайнятими водними об'єктами – ст. 18 Земельного кодексу України). Правовий режим земель значною мірою залежить від їхнього господарського, економічного та екологічного призначення.

Згідно зі ст. 19 Земельного кодексу України, усі землі поділяються на дев'ять категорій за цільовим призначенням:

1. Землі сільськогосподарського призначення, надані або призначені для виробництва сільськогосподарської продукції, науково-дослідної/навчальної діяльності, а також розміщення відповідної виробничої інфраструктури (ст. 22 Земельного кодексу України):

- сільськогосподарські угіддя – земельні площі, що є засобом виробництва у рослинництві (для посівів);
- несільськогосподарські угіддя – територіальна база для організації виробництва (господарські шляхи, лісосмуги, будівлі, землі тимчасової консервації тощо).

Особлива увага приділяється охороні ґрунтів земельних ділянок (ст. 168 Земельного кодексу України). Зокрема, землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися насамперед для сільськогосподарського використання (ст. 23 Земельного кодексу України).

Суб'єктами права користування цих земель є особи, безпосередньо пов'язані з сільськогосподарським виробництвом, зокрема, громадяни (для особистого селянського господарства, садівництва, товарного виробництва), сільськогосподарські підприємства, науково-дослідні установи тощо.

Землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватися у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та державам.

2. Землі житлової та громадської забудови – це самостійна категорія земель, правовий режим якої визначається земельним та містобудівним законодавством. Основними критеріями приналежності до цієї категорії є наступні:

- розташування в межах населених пунктів;
- цільове призначення (для розміщення житлової забудови, громадських будівель, споруд та інших об'єктів загального користування).

3. Землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення.

Землі ПЗФ – ділянки суші та водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу цінність (природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну). Вони вилучені повністю чи частково з господарського використання та обігу, мають особливий режим охорони (ст. 162 Земельного кодексу України).

Склад земель ПЗФ (ст. 45 Земельного кодексу України) – земельні ділянки природних територій та штучно створених об'єктів. Землі іншого природоохоронного призначення – це ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність.

4. Землі оздоровчого призначення – це землі, які мають природні лікувальні властивості і використовуються або можуть використовуватися для профілактики та лікування людей (ст. 47 Земельного кодексу України).

5. Землі рекреаційного призначення, що використовуються для організації відпочинку, туризму та проведення спортивних заходів (ст. 50 Земельного кодексу України). До них відносяться зелені зони міст, території будинків відпочинку, пансіонатів, туристичних баз, кемпінгів, дитячих таборів, а також ділянки для дачного будівництва (ст. 51 Земельного кодексу України).

Діє мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення (зелені зони, об'єкти фізкультури і спорту) в містах та інших населених пунктах.

6. Землі історико-культурного призначення, на яких розташовані історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, меморіальні парки, кладовища, історичні садиби, городища, кургани, поля давніх битв, архітектурні ансамблі та комплекси, а також об'єкти фонові забудови (ст. 53 Земельного кодексу України).

7. Землі лісогосподарського призначення, що включають землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства. Режим встановлюється земельним та лісовим законодавством. Землі цієї категорії поділяються на (ст. 5 Лісового кодексу України):

- лісові землі – ділянки лісового фонду, призначені для вирощування лісів, їх використання та відтворення (вкриті та тимчасово не вкриті лісом);

- нелісові землі, зайняті сільськогосподарськими угіддями, водами, болотами, спорудами, комунікаціями тощо, які обслуговують потреби лісового господарства.

8. Землі водного фонду. Це окрема категорія земель, що включає:

- землі, безпосередньо вкриті водами (моря, річки, озера, водосховища, болота);

- землі, що прилягають до водних об'єктів і використовуються для їх охорони, а також для лікувальних, оздоровчих, рекреаційних та інших потреб населення.

Перелік земель водного фонду є вичерпним (ст. 58 Земельного кодексу України) та включає землі під водними об'єктами, прибережні захисні смуги, гідротехнічні споруди та канали, смуги відведення.

9. Землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення. Сюди відносяться землі, правовий режим яких має загальні риси режиму земель промисловості, транспорту, зв'язку та оборони. До земель «іншого призначення» можуть належати, наприклад, ділянки, відведені для розміщення полігонів твердих побутових відходів.

Цільове призначення земельної ділянки (ЗУ «Про землеустрій») – це використання ділянки за призначенням, визначеним на підставі документації із землеустрою. Категорія земель позначає цільове призначення, тоді як види використання (у межах категорії) передбачають внутрішню диференціацію.

Власник або користувач ділянки (крім земель с/г призначення та оборони) самостійно визначає види використання в межах встановлених законом вимог та з урахуванням містобудівної документації (п. 5 ст. 20 Земельного кодексу України).

Право землекористування – це юридично забезпечена можливість отримувати корисні властивості або доходи з земельних ділянок у процесі їх експлуатації з обов'язковим дотриманням правил їх охорони.

Сучасне землекористування має бути еколого-збалансованим і реалізуватися на наступних принципах.

1. Поєднання використання землі як територіального базису (для будь-якої діяльності), природного ресурсу (охорона і правовий режим, як для об'єкта природи) та основного засобу виробництва (для сільського та лісового господарства).

2. Пріоритет вимог екологічної безпеки – один із найголовніших принципів еколого-правового регулювання.

Право землекористування часто є обов'язковою основою для здійснення інших видів природокористування (використання корисних копалин місцевого значення, торфу, лісових насаджень, водних об'єктів – ст. 95 Земельного кодексу України).

Право власності на землю (ст. 78 Земельного кодексу України) визначається як право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками.

Володіння включає ставлення до ділянки як до своєї, можливість фізичного доступу та недопущення третіх осіб.

Користування – це можливість вилучення корисних властивостей, присвоєння плодів і доходів, самостійне господарювання, будівництво.

Розпорядження – можливість визначати юридичну долю об'єкта (дарування, купівля-продаж тощо).

Право власності на землю гарантується (ст. 14 Конституції України), але в теорії екологічного права враховується соціальний аспект – законодавче встановлення обмежень прав власників в інтересах суспільства.

Земля в Україні може перебувати:

- у приватній власності (громадяни, юридичні особи);
- у комунальній власності (територіальні громади, органи місцевого самоврядування);
- у державній власності (держава або відповідні органи державної влади).

Суб'єкти права власності є рівними перед законом.

До інших майнових прав на землю відносяться:

- право постійного користування – право володіння та користування державною або комунальною ділянкою без встановлення строку (для державних або комунальних підприємств, релігійних організацій тощо);

- право оренди – засноване на договорі строкове, платне володіння і користування (ст. 93 Земельного кодексу України);

- право земельного сервітуту – право власника або землекористувача на обмежене платне або безоплатне користування чужою ділянкою (ст. 98 Земельного кодексу України);

- емфітевзис – право строкового, відчужуваного і спадкового володіння чужою ділянкою для сільськогосподарських потреб за винагороду;

- суперфіцій – право довгострокового, відчужуваного і спадкового володіння чужою ділянкою як будівельною площею за винагороду.

Ст. 96 Земельного кодексу України встановлює коло обов'язків, переважно екологічного характеру, зокрема:

- використання землі за цільовим призначенням;
- дотримання вимог законодавства про охорону довкілля;
- підвищення родючості ґрунтів та збереження інших корисних властивостей землі;
- своєчасна сплата податку або орендної плати;
- дотримання правил добросусідства та обмежень (сервітуту, охоронні зони);
- збереження геодезичних знаків, протиерозійних споруд, зрошувальних та осушувальних систем.

Використання земельних ділянок в Україні регулюється системою норм, що мають на меті не лише забезпечити реалізацію прав власності та користування, але й підтримати екологічний баланс та гармонійне співіснування сусідів. Центральне місце у цьому аспекті посідає принцип добросусідства, деталізований у статті 103 Земельного кодексу України.

Власники та землекористувачі земельних ділянок несуть прямий юридичний обов'язок щодо вибору методів господарювання та забудови. Вони повинні обирати такі способи використання своїх ділянок, які повністю відповідають їхньому цільовому призначенню, але при цьому завдають мінімальних незручностей для власників та користувачів сусідніх земельних ділянок. Ця вимога є критично важливою для запобігання конфліктам та підтримки якості життя на прилеглих територіях.

Принцип добросусідства охоплює широкий спектр потенційних негативних впливів, які можуть порушити нормальне користування сусідньою землею. До найбільш поширених прикладів таких незручностей належать:

- затінення – створення надмірного затінку від споруд чи високих насаджень, що може перешкоджати вирощуванню сільськогосподарських культур, садівництву або погіршувати умови проживання;

- задимлення – виділення диму або пари, що знижує якість атмосферного повітря на сусідній ділянці;

- неприємні запахи – поширення сильних або стійких запахів, які виникають у процесі господарської діяльності (наприклад, у тваринництві, при обробці відходів або використанні добрив);

- шумове забруднення – генерація шуму, що перевищує встановлені санітарні норми та заважає спокою сусідів, особливо у зонах житлової забудови чи рекреації.

Реалізація цього принципу вимагає від суб'єктів земельних відносин постійної уваги до екологічних та санітарних вимог, що діють на певній території, забезпечуючи, щоб їхня діяльність не погіршувала якість довкілля для інших осіб.

Положення Земельного кодексу України не обмежуються лише вимогою мінімізувати незручності – вони встановлюють абсолютну заборону на дії, що мають критичні наслідки для сусідніх ділянок.

Власники та землекористувачі земельних ділянок зобов'язані не використовувати їх такими способами, які мають характер неприпустимого впливу. Неприпустимий вплив, у правовому розумінні, – це такий ступінь негативного впливу, який унеможлиблює використання власниками та користувачами сусідніх земельних ділянок за їхнім цільовим призначенням.

Якщо, наприклад, діяльність на одній ділянці призводить до значного хімічного забруднення ґрунту на сусідній сільськогосподарській ділянці, роблячи його непридатним для вирощування безпечної продукції, це є прямим порушенням, класифікованим як неприпустимий вплив. Ця норма слугує

потужним правовим інструментом для захисту права на раціональне використання земель.

Крім того, законодавство надає власникам та землекористувачам дієвий механізм захисту своїх прав у випадках, коли існує загроза шкідливого впливу. Вони мають право вимагати припинення діяльності на сусідній ділянці, якщо існує обґрунтоване припущення, що її продовження може призвести до шкідливого впливу.

Таким чином, норми про добросусідство та неприпустимий вплив є ключовими для реалізації еколого-правової функції земельного законодавства. Вони забезпечують не лише цивільно-правовий захист майна, але й гарантують конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, використовуючи земельно-правові механізми на локальному рівні.

6.2. Правове регулювання заходів з охорони земель

Забезпечення належного стану земель нерозривно пов'язане з їхньою охороною. Ця діяльність має загальносуспільне значення, оскільки від природних якостей земель безпосередньо залежить стан інших об'єктів природи, усього довкілля, а також життя та здоров'я громадян.

У Земельному кодексі України охорона земель визначена як самостійна мета правового регулювання (ст. 4) і як один із найважливіших принципів земельного законодавства (ст. 5). Землі можуть охоронятися як комплексно (наприклад, у межах природно-заповідного фонду), так і як окремий елемент довкілля, що регулюється спеціальним розділом Земельного кодексу України та ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р.

Охорона земель – це комплексна система правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів. Вони спрямовані на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню сільськогосподарських угідь, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення родючості ґрунтів та забезпечення особливого режиму

використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Система заходів у цій галузі, визначена ЗУ «Про охорону земель», включає кілька ключових напрямків:

1. Державна комплексна система спостережень (топографо-геодезичні, ґрунтові, агрохімічні, радіологічні обстеження, розвідування та моніторинг стану земель і ґрунтів).

2. Розробка загальнодержавних і регіональних програм використання та охорони земель, а також документації із землеустрою.

3. Створення екологічної мережі.

4. Районування (зонування) земель (природно-сільськогосподарське, еколого-економічне, протиерозійне та інше). Це районування включає поділ земель за цільовим призначенням з пріоритетом екологічної безпеки, встановлення вимог щодо раціонального використання, визначення територій особливого захисту та встановлення екологічних обмежень у використанні земель чи ґрунтів з урахуванням їхніх природних особливостей (Порядок затверджено Постановою Кабінету Міністрів України № 681).

5. Економічне стимулювання впровадження заходів щодо охорони та підвищення родючості ґрунтів. Держава стимулює землевласників і землекористувачів шляхом податкових і кредитних пільг, звільнення від плати за землю на період меліорації/консервації, компенсування недоотриманого доходу від консервації деградованих/забруднених земель, а також прискореної амортизації фондів природоохоронного призначення.

6. Стандартизація і нормування, спрямовані на забезпечення екологічної та санітарно-гігієнічної безпеки. Вони встановлюють вимоги щодо якості земель, допустимого антропогенного навантаження та сільськогосподарського освоєння.

Вимоги до власників і користувачів (ст. 35 ЗУ «Про охорону земель») при здійсненні господарської діяльності є всеосяжними. Вони зобов'язані дотримуватися вимог земельного та природоохоронного законодавства, вести діяльність способами, що не завдають шкідливого впливу на стан земель та

родючість ґрунтів, а також підвищувати родючість ґрунтів шляхом застосування екологічнобезпечних технологій і заходів, які запобігають втраті гумусу. Суб'єкти мають дотримуватися стандартів і нормативів при здійсненні протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних та меліоративних заходів, а також надавати відомості про застосування пестицидів та агрохімікатів. Їхній обов'язок включає сприяння обстежувальним роботам, своєчасне інформування про деградацію та забруднення ділянок, використання земель за цільовим призначенням та дотримання обмежень. Вони повинні забезпечувати захист земель від усіх видів деградації (ерозії, виснаження, забруднення, засолення, підтоплення тощо) та вживати заходів для запобігання і ліквідації негативного екологічнобезпечного впливу.

При проведенні меліорації підприємства зобов'язані вживати заходів для запобігання підтопленню, заболоченню, забрудненню ґрунтів, їх ерозії та деградації, а також погіршенню стану водних об'єктів. Окремі групи заходів стосуються ведення лісового та водного господарства, а також спорудження лінійних інженерних споруд.

Законодавство суворо регламентує охорону земель і ґрунтів від забруднення небезпечними речовинами та відходами. Забороняється господарська діяльність, яка призводить до забруднення понад установлені гранично допустимі концентрації.

При поводженні з відходами необхідно забезпечити виконання заходів щодо запобігання утворенню відходів та екологічно безпечне поводження з ними, максимальне збереження ґрунтового покриву та зняття, складування і подальше використання родючого шару ґрунту (при рекультивації та благоустрої), запобігання негативному впливу об'єктів поводження з відходами на ґрунтовий покрив прилеглих територій та рекультивацію після їх ліквідації, а також своєчасне вивезення відходів на спеціальні об'єкти.

Категорично забороняється несанкціоноване скидання і розміщення відходів на територіях міст, на землях природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення, у водоохоронних зонах та

зонах санітарної охорони. У районах можливого забруднення проводяться постійні або періодичні обстеження хімічного складу ґрунтів. Поводження з відходами здійснюється відповідно до вимог ЗУ «Про управління відходами».

Окремий блок заходів – це охорона земель від ерозії та зсувів. Використання ерозійно- та зсувонебезпечних ділянок допускається лише за умови вжиття необхідних протиерозійного і протизсувного захисту.

Містобудівна діяльність (розвиток забудови та інфраструктури) здійснюється з урахуванням вимог раціонального використання земель, переважно на землях несільськогосподарського призначення. При забудові передбачаються заходи щодо максимального збереження площі з ґрунтовим і рослинним покривом, зняття та складування родючого шару ґрунту з його подальшим використанням, недопущення порушення гідрологічного режиму та дотримання екологічних вимог. Розміщення об'єктів, що справляють негативний екологічний вплив, можливе лише після інтегральної оцінки впливу та проведення державної екологічної експертизи.

Ключовими заходами з охорони та відновлення є консервація та рекультивація земель. Консервації підлягають деградовані, малопродуктивні та техногенно забруднені ділянки, господарське використання яких є екологічно небезпечним чи економічно неефективним, або становить загрозу здоров'ю людей. Рекультивації підлягають землі, що зазнали змін у рельєфі, стані ґрунтів і гідрологічному режимі внаслідок гірничодобувних, будівельних та інших робіт.

При проведенні робіт, пов'язаних із порушенням ґрунтового покриву, відокремлена ґрунтова маса підлягає зняттю, складуванню, збереженню та перенесенню на порушені або малопродуктивні ділянки відповідно до робочих проєктів. Вивезення ґрунтової маси за межі території України забороняється (крім зразків для наукових досліджень).

Юридична відповідальність є ключовим елементом забезпечення охорони земель. Стаття 211 Земельного кодексу України визначає вичерпний перелік порушень земельного законодавства, який включає наступне:

- 1) укладення угод з порушенням законодавства;

2) самовільне зайняття земельних ділянок (будь-які дії, що свідчать про фактичне використання землі до належного оформлення прав);

3) псування сільськогосподарських угідь та інших земель, зокрема: порушення природного стану земель без обґрунтованих проєктних рішень; забруднення хімічними, біологічними, радіоактивними речовинами, стічними водами; засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами; порушення родючого шару ґрунту або використання земель у спосіб, що погіршує їхню природну родючість;

4) розміщення, проєктування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель (наприклад, будівництво з порушеннями, що призводять до ерозії, селів, підтоплення, заболочування, псування та забруднення земель);

5) невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням (невикористання ділянки або фактичне використання, що не відповідає її цільовому призначенню, а також недодержання режиму використання при встановленні обмежень чи обтяжень);

6) порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням (стосується, наприклад, ділянок, наданих для дослідницьких потреб);

7) знищення межових знаків;

8) приховування, перекручення даних про стан, розміри та кількість земельних ділянок від обліку і реєстрації;

9) непроведення рекультивації порушених земель, зокрема, невиконання комплексу заходів для відновлення ґрунтового покриву та продуктивності;

10) знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;

11) невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту, що призвело до його псування чи знищення;

12) самовільне відхилення від проєктів землеустрою;

13) ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації;

14) порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок.

За ці порушення громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством.

Цивільна відповідальність настає у разі заподіяння шкоди охоронюваним землям, а також правам та інтересам власників чи землекористувачів. При цьому притягнення до цивільної відповідальності відбувається незалежно від притягнення винних до інших видів відповідальності.

Правові підстави та порядок відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам регулюються нормами Земельного кодексу України (зокрема, ст. 152, 156) та Цивільного кодексу України (ст. 22).

Відшкодування збитків здійснюється у повному обсязі, включаючи упущену вигоду, якщо інше не передбачено договором чи законом.

Відшкодування збитків (як прямий наслідок правопорушення) слід відрізняти від економічної відповідальності за правомірну шкоду, викликану об'єктивними причинами, яка відшкодовується лише у випадках, спеціально передбачених законом (ст. 146-147 Земельного кодексу України).

Збитки підлягають відшкодуванню в установленому порядку суб'єктам права власності, постійним користувачам та орендарям у таких наступних випадках:

- при вилученні земельних ділянок з користування або викупу у власників для суспільних потреб чи інших осіб;
- у разі примусового відчуження з мотивів суспільної необхідності;
- у разі правомірного тимчасового зайняття ділянки (наприклад, для розвідувальних робіт);
- при встановленні обмежень щодо земельної ділянки;
- внаслідок невиконання заходів щодо підвищення родючості ґрунтів;
- збитки, що виникають із деліктних зобов'язань (завдані внаслідок неправомірних дій).

Порядок визначення та відшкодування збитків затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19.04.1993 р. Окремо Методика (затверджена наказом Мінекобезпеки № 171) передбачає порядок розрахунку розмірів шкоди, завданої державі через забруднення та засмічення земель.

Земельний кодекс України встановлює, що незалежно від відшкодування збитків, мають бути відшкодовані втрати. Інститут відшкодування втрат застосовується виключно стосовно земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення.

Основне призначення відшкодування втрат – компенсація суспільству негативних соціально-економічних та екологічних наслідків, пов'язаних зі скороченням площ використовуваних земель. Це компенсація, яка спрямована на захист усього земельного фонду України.

До втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва належать:

- втрати сільськогосподарських угідь (рілля, сіножаті, пасовища тощо);
- втрати лісових земель та чагарників;
- втрати, завдані обмеженням у землекористуванні;
- втрати, завдані погіршенням земель;

Підставами для відшкодування втрат є:

- вилучення (викуп) земель для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом (переважно з мотивів суспільної необхідності). У цьому випадку відшкодування втрат не має характеру юридичної санкції, оскільки йдеться про правомірні дії;

- неможливість використання земель у повному обсязі внаслідок обмежень прав власників або користувачів (згідно з гл. 18 Земельного кодексу України);

- неможливість використання внаслідок погіршення якості угідь, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб або держави;

- виключення угідь із господарського обігу через встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон (ст. 112-115 Земельного кодексу України).

Таким чином, втрати відшкодовуються як за правомірні дії (вилучення, обмеження), так і за правопорушення земельно-екологічного характеру. Відшкодування здійснюється особами, на користь яких відбулося вилучення чи встановлення обмежень. Розміри втрат визначаються за нормативами, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.1997 р.

ЛЕКЦІЯ 7.

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЛІСІВ ТА РОСЛИННОГО СВІТУ В УКРАЇНІ. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВОД В УКРАЇНІ ТА ПРАВОВА ОХОРОНА АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

План

- 7.1. Об'єкти правового регулювання.
- 7.2. Право власності на ліси і право користування лісами.
- 7.3. Правове регулювання заходів з охорони лісів та рослинного світу.
- 7.4. Води як об'єкти правового регулювання використання, відновлення та охорони. Правова охорона вод.
- 7.5. Право водокористування.
- 7.6. Атмосферне повітря як об'єкт правового регулювання, охорони і використання.
- 7.7. Правове регулювання охорони та використання атмосферного повітря.

7.1. Об'єкти правового регулювання

Рослинність є не просто компонентом, а найважливішою основою біосфери, без якої життя на Землі неможливе. Серед усіх рослинних ресурсів планети ліси мають виняткове значення.

Суспільні відносини щодо використання та охорони лісів і дикої рослинності поза лісами регулюються спеціальними нормативно-правовими актами.

Лісовий кодекс України (в редакції від 08.02.2006 р.) є основним актом, що регулює відносини, пов'язані з використанням та охороною лісів.

Відносини, що стосуються природної рослинності, яка не належить до лісових ресурсів, протягом тривалого часу не мали належної правової основи. Ця прогалина була заповнена ЗУ «Про рослинний світ» від 09.04.1999 р. Наразі,

щодо цієї групи екологічних відносин створено належну правову базу, хоча вона й потребує подальшої оптимізації.

Згідно зі статтею 3 ЗУ «Про рослинний світ», рослинний світ — це сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території. Об'єкти рослинного світу — це дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання. Важливо відзначити, що зелена рослинність населених пунктів (парки, сквери, бульвари), що не віднесена до лісів, а також культурні рослини, вирощувані для споживання чи реалізації (садівництво, городництво), не належать до об'єктів охорони. Культурні рослини розглядаються як майно.

Юридичне значення має поділ природних рослинних ресурсів на об'єкти загальнодержавного та місцевого значення (ст. 4), який здійснюється залежно від їхньої екологічної, господарської, наукової, оздоровчої та рекреаційної цінності:

Природні рослинні ресурси загальнодержавного значення охоплюють об'єкти, розташовані у:

- межах морських вод, континентального шельфу та виключної економічної зони;
- поверхневих водах (річки, озера), що використовуються на території більш ніж однієї області;
- межах природних та біосферних заповідників, національних природних парків та інших об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення.

Сюди також належать лісові ресурси державного значення (деревина від рубок головного користування і живиця), рідкісні та зникаючі види (занесені до Червоної книги України) та типові природні рослинні угруповання (занесені до Зеленої книги України).

Природні рослинні ресурси місцевого значення включають дикорослі та інші несільськогосподарського призначення рослини і гриби, які не були віднесені до загальнодержавного значення.

Лісові ресурси державного значення є частиною природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення. Згідно зі статтею 6 Лісового кодексу України, лісовими ресурсами є не лише деревні, технічні та інші продукти лісу, а й його корисні властивості (водоохоронні, ґрунтозахисні, санітарно-гігієнічні, рекреаційні функції).

Хоча ліс є складовою об'єктів рослинного світу, у юридичному значенні лісові об'єкти та об'єкти рослинного світу розмежовуються і підлягають окремій правовій охороні. Поняття лісу співвідноситься із загальним поняттям рослинного світу як спеціальне.

Ліс (ст. 1 Лісового кодексу України) – це тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, які взаємопов'язані. Такий комплексний підхід, хоча й відображає біологічну сутність лісу, викликає дискусії серед науковців, оскільки земля, тварини та вода є самостійними об'єктами правового регулювання.

Ліси України визнані її національним багатством. За своїм призначенням вони виконують переважно водоохоронні, захисні, оздоровчі та рекреаційні функції, а також є джерелом лісових ресурсів для потреб суспільства.

Лісовий фонд України (ст. 1, 4 Лісового кодексу України) становлять усі ліси на території України, незалежно від категорії земель, на яких вони зростають, та форми власності. Вони перебувають під охороною держави. До лісового фонду належать лісові ділянки площею не менше 0,1 гектара.

До лісового фонду України не належать:

- зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери), які не віднесені до лісів;

- окремі дерева, групи дерев та чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках.

Для ефективного ведення господарства ліси поділяються за екологічним та соціально-економічним значенням на такі категорії (ст. 39 Лісового кодексу України):

1. Захисні ліси, які виконують водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції. До них належать, зокрема, лісові насадження лінійного типу (полезахисні смуги), смуги лісів уздовж каналів, залізниць та автодоріг, протиерозійні ліси (в ярах, на стрімких схилах, легкорозвіюваних пісках), а також ліси вздовж берегів річок та водоймищ.

2. Рекреаційно-оздоровчі ліси, які виконують функції, спрямовані на відпочинок, санітарно-гігієнічне та оздоровче використання.

3. Ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення, які виконують особливі функції, пов'язані із захистом унікальних природних комплексів та історико-культурних об'єктів. До цієї категорії належать ліси в межах природно-заповідного фонду, історико-культурних заповідників, а також унікальні за породним складом ділянки, що мають велике наукове значення (з реліктовими, ендемічними видами).

4. Експлуатаційні ліси.

Порядок поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок встановлюється Кабінетом Міністрів України (постанова від 16.05.2007 р. «Про затвердження Порядку...»).

7.2. Право власності на ліси і право користування лісами

Інститут права власності на ліси є наріжним каменем усього лісового законодавства. Навколо нього формуються і з ним тісно узгоджуються всі інші ключові правові інститути цієї галузі: право лісокористування, правова охорона лісів, правове забезпечення їхнього відтворення та управління. Правове регулювання відносин власності на природні ресурси в Україні зазнало глибоких змін у зв'язку з переходом від планової економіки до ринкових відносин.

Сучасна система відносин власності на ліси, що передбачає множинність форм власності, була закріплена з прийняттям Лісового кодексу України.

Ліси, які знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника на ліси здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування, діючи виключно в межах повноважень, визначених Конституцією України. Фактично ліси можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. Суб'єктами права власності на ліси є держава, територіальні громади, а також громадяни та юридичні особи.

В Україні реалізовані наступні форми власності на ліси.

1. Державна власність. У ній перебувають усі ліси України, за винятком тих, що були у встановленому порядку передані у комунальну або приватну власність (ст. 8 Лісового кодексу України). Право державної власності реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів АР Крим, а також місцевих державних адміністрацій. Історично та економічно державна власність на ліси є домінуючою в Україні. Це значно відрізняє Україну від багатьох європейських країн, де частка приватної власності може сягати 50 % і більше (наприклад, Норвегія). У той же час, така висока концентрація державної власності зближує українську модель із Канадою (близько 95 % державної власності).

2. Комунальна власність. У ній перебувають ліси, розташовані в межах населених пунктів, крім тих, що перебувають у державній або приватній власності (ст. 9 Лісового кодексу України). Крім того, до комунальної власності можуть бути віднесені й інші ліси, набуті або віднесені до об'єктів комунальної власності в установленому законом порядку. Право комунальної власності реалізується територіальними громадами безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування. Набуття права комунальної власності здійснюється при розмежуванні земель державної і комунальної власності або шляхом передачі земельних ділянок з державної власності.

3. Приватна власність. Ліси в Україні можуть перебувати у приватній власності, суб'єктами якої є громадяни та юридичні особи України (ст. 10 Лісового кодексу України). Набуття лісів у власність суворо обмежено за площею та цільовим призначенням. Громадяни та юридичні особи можуть набувати у власність замкнені земельні лісові ділянки у складі угідь фермерських та інших господарств загальною площею до 5 гектарів. Це обмеження може бути збільшене лише у винятковому випадку – успадкування лісів згідно із законом. Приватні особи також можуть мати у власності ліси, створені ними на набутих у встановленому порядку земельних ділянках деградованих і малопродуктивних угідь, без обмеження їх площі (ст. 12 Лісового кодексу України), що стимулює відновлення земель. Право приватної власності виникає з моменту державної реєстрації документів, що посвідчують право власності на відповідну земельну ділянку (державний акт).

Юридична конструкція власності на ліси має очевидні недоліки. Передбачена ч. 1 ст. 10 Лісового кодексу України можливість перебування лісів у приватній власності, згідно з ч. 1 ст. 14 Лісового кодексу України, означає для власника лише обмежений перелік прав (право власності на лісові ресурси, відшкодування збитків, відчуження ділянки, спорудження будівель для лісогосподарства). Проте, найбільша проблема полягає у суперечності: власники мають «право власності на лісові ресурси», але виключне право на заготівлю деревини (рубки головного користування) надається лише постійним лісокористувачам (п. 2 ч. 1 ст. 19 Лісового кодексу України). Оскільки спеціальний дозвіл видається органами лісового господарства, в тому числі й щодо лісів приватної власності (ч. 2 ст. 69 Лісового кодексу України), приватні власники не вправі самостійно заготовляти деревину у своїх лісових володіннях. Крім того, законодавство не дає чіткої відповіді на питання, на яких засадах мають будуватися відносини між приватним власником лісів і постійним лісокористувачем, який буде здійснювати заготівлю деревини на цій ділянці.

Центральним інститутом лісового права, що безпосередньо впливає з права власності, виступає право лісокористування (право користування лісами).

Цей інститут включає сукупність правових норм, які регулюють порядок і умови раціональної і ефективної експлуатації лісових ділянок і земель лісогосподарського призначення. Він закріплює основні принципи лісокористування, права та обов'язки лісокористувачів.

Право лісокористування як об'єктивне право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини по охороні та використанню лісових ділянок з метою ведення лісового господарства, для потреб мисливського господарства, для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, для проведення науково-дослідних робіт, для заготівлі другорядних лісових матеріалів, побічних лісокористувань та інших потреб.

Право лісокористування у суб'єктивному розумінні – це встановлена і забезпечена законом можливість конкретних суб'єктів здійснювати безпосередню експлуатацію лісових ділянок для вищезазначених цілей.

Об'єктом права лісокористування виступає лісова ділянка. Це відокремлена частина лісового фонду України з визначеними межами, виділена відповідно до ЛК для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі. До індивідуалізуючих ознак даного об'єкта належать його розміри, межі та місце знаходження.

Право користування лісами здійснюється у порядку постійного та тимчасового користування лісами.

Постійне користування надається на землях державної та комунальної власності без встановлення строку. Суб'єктами є спеціалізовані державні та комунальні лісогосподарські підприємства, а також інші державні та комунальні підприємства, установи та організації, у яких створено спеціалізовані лісогосподарські підрозділи. Надання здійснюється на підставі рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, прийнятого за обов'язковим погодженням з органами виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища.

Об'єктом тимчасового користування можуть бути усі ліси (державної, комунальної або приватної власності). Воно поділяється на:

1. Довгострокове (від одного до п'ятдесяти років) – строкове платне використання лісових ділянок, які виділяються для мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних та освітньо-виховних цілей, а також проведення науково-дослідних робіт. У лісах державної та комунальної власності здійснюється без вилучення ділянок на підставі рішення органів влади за погодженням з постійними користувачами та лісовим органом. У лісах приватної власності – шляхом укладення договору між власником і тимчасовим лісокористувачем, який підлягає реєстрації.

2. Короткострокове (до одного року) – здійснюється для заготівлі другорядних лісових матеріалів, побічних лісових користувань та інших потреб. Воно відбувається без вилучення земельних ділянок у власника чи постійного лісокористувача на підставі спеціального дозволу (лісового квитка), що видається власником лісів або постійним лісокористувачем.

Одним із найважливіших прав лісокористувачів є право на використання лісових ресурсів, яке здійснюється в порядку загального і спеціального використання (ст. 65 Лісового кодексу України), що також відображено у Законі України «Про рослинний світ» (ст. 8).

Громадяни мають право в лісах державної та комунальної власності, а також за згодою власника в лісах приватної власності, вільно перебувати та безоплатно збирати для власного споживання дикорослу продукцію: трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, гриби. Це використання здійснюється без видачі спеціального дозволу, але з додержанням правил, затверджених центральним органом виконавчої влади у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Загальне використання природних рослинних ресурсів може бути обмежене місцевими органами влади у разі їхнього виснаження або різкого зменшення популяційної та ценотичної різноманітності.

Спеціальне використання здійснюється юридичними або фізичними особами за дозволом для задоволення їхніх виробничих, наукових потреб або з метою отримання прибутку від реалізації ресурсів. Класифікація форм реалізації цього права (ст. 67 Лісового кодексу України) ґрунтується на ролі лісу як природного ресурсу (джерела деревини, живиці) та його специфічних якостях (рекреаційні, лікувально-оздоровчі).

У порядку спеціального використання можуть здійснюватися наступні види використання лісових ресурсів.

1. Заготівля деревини є основним видом лісовикористування. Регулюється Правилами рубок головного користування та Правилами поліпшення якісного складу лісів. Крім рубок головного користування, законодавство виділяє рубки, пов'язані з веденням лісового господарства.

2. Заготівля другорядних лісових матеріалів здійснюється без заподіяння шкоди лісам і включає заготівлю живиці, пнів, лубу та кори, деревної зелені, деревних соків (ст. 72 Лісового кодексу України).

3. Побічні лісові користування можна поділити на дві групи: об'єктом першої є безпосередньо ліс, а об'єктом другої – ліс та землі лісового фонду, не покриті лісом. До них належать заготівля сіна, випасання худоби, розміщення пасік, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин, збирання лісової підстилки, заготівля очерету.

4. Використання корисних властивостей лісів здійснюється для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, потреб мисливського господарства та проведення науково-дослідних робіт.

5. Спеціальне використання лісових ресурсів здійснюється в межах виділених лісових ділянок за спеціальним дозволом (лісорубний або лісовий квиток), що видається безоплатно.

6. На заготівлю деревини (рубки головного користування) дозвіл видає центральний орган виконавчої влади з питань лісового господарства.

На інші види спеціального використання дозвіл видається власниками лісів або постійними лісокористувачами.

Не потребують дозволу на спеціальне використання власники земельних ділянок та користувачі (орендарі), які отримали ділянки для цільового призначення (фермерство, сінокосіння, випасання худоби). Однак, цей виняток не поширюється на використання рослин та угруповань, занесених до Червоної або Зеленої книг України, що підкреслює пріоритетність охорони рідкісних видів.

7.3. Правове регулювання заходів з охорони лісів та рослинного світу

Охорона рослинного світу – це комплекс організаційних, правових, економічних та інших заходів, спрямованих на збереження просторової, видової, популяційної та ценотичної різноманітності об'єктів рослинного світу та умов їх місцезростання. Охорона також передбачає захист від знищення, пошкодження, шкідників і хвороб, а також забезпечення невиснажливого використання природних рослинних ресурсів.

Охорона рослинного світу забезпечується низкою ключових механізмів.

1. Встановлення правил і норм охорони, використання та відтворення об'єктів.
2. Заборона та обмеження використання природних рослинних ресурсів у разі необхідності.
3. Проведення екологічної експертизи для запобігання загибелі рослинності внаслідок господарської діяльності.
4. Захист земель, зайнятих об'єктами рослинного світу, від ерозії, затоплення, заболочення, засолення, ущільнення, засмічення та забруднення (хімічними, радіоактивними речовинами, відходами).
5. Створення та оголошення територій та об'єктів ПЗФ.
6. Організація наукових досліджень та розвиток системи інформування.
7. Створення системи державного обліку та здійснення державного контролю.

8. Ведення Червоної книги України (для рідкісних і зникаючих видів рослин) та Зеленої книги України (для рідкісних і типових природних рослинних угруповань).

9. Встановлення юридичної відповідальності за порушення законодавства.

Охорона і захист лісів передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження лісів від пожеж, запобігання незаконним рубкам, захист від пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, включаючи шкідників і хвороб (регулюється, зокрема, главами 14, 15, 16 Лісового кодексу України).

Важливим елементом є забезпечення відтворення лісів, підвищення їхньої продуктивності та поліпшення якісного складу.

З метою збереження лісів застосовуються різноманітні обмеження, наприклад, мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону.

Державний контроль за додержанням вимог лісового законодавства здійснюється відповідно до спеціальних порядків, затверджених Державним комітетом лісового господарства України.

Дієвим заходом у системі забезпечення раціонального використання й охорони лісів є юридична відповідальність.

Порушення права лісокористування – це винне, протиправне діяння, яке не відповідає приписам лісового законодавства та посягає на встановлений порядок користування лісовим фондом і його охорону. Перелік порушень лісового законодавства міститься у Лісовому кодексі України.

Згідно зі статтею 107 Лісового кодексу України, підприємства, установи, організації і громадяни зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну ними лісу внаслідок порушення лісового законодавства.

Розмір шкоди визначається виходячи з такс, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 23.07.2008 р. «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу».

Особи, які вчинили лісове порушення, крім притягнення до відповідальності, зобов'язані повернути самовільно зайняті земельні ділянки лісогосподарського призначення без відшкодування витрат, понесених за час незаконного користування.

Незаконно добута деревина та інші лісові ресурси підлягають вилученню в установленому порядку. У разі неможливості вилучення стягується їхня вартість.

7.4. Води як об'єкти правового регулювання використання, відновлення та охорони. Правова охорона вод

Водні ресурси є обмеженими природними об'єктами, що відіграють критично важливу роль у забезпеченні існування людей, тваринного та рослинного світу. Вода є найважливішим екологічним чинником, оскільки вона становить основну частину протоплазми клітин і тканин усіх організмів, а також слугує середовищем існування для багатьох представників флори і фауни. З давніх-давен наявність водних ресурсів була вирішальним фактором при визначенні місць розселення людей.

Води виконують три основні функції: екологічну (забезпечення природних умов життя на землі), економічну (виступають важливим енергетичним, транспортним ресурсом і невід'ємною частиною промислового й сільськогосподарського виробництва) та культурно-оздоровчу (використання для відпочинку, водного туризму, спортивного рибальства, санітарно-курортного лікування та організації заповідників).

Правова охорона вод – це комплексна система правових, організаційних, економічних та інших заходів. Її метою є раціональне використання водних ресурсів, запобігання і ліквідація забруднення, засмічення, вичерпання вод, а також покращання їхнього стану. Вона також спрямована на забезпечення особливого режиму користування водними об'єктами для природоохоронних, лікувальних, курортних і оздоровчих цілей.

Основний негативний вплив на водні об'єкти здійснюється шляхом забруднення, засмічення і виснаження. Згідно зі статтею 1 Водного кодексу України, забруднення вод – це надходження до водних об'єктів забруднюючих речовин. Засмічення вод – це привнесення у водні об'єкти сторонніх предметів і матеріалів, що шкідливо впливають на стан вод. Вичерпання вод – це зменшення кількості вод у водних об'єктах.

Необхідність правового регулювання охорони, використання й відтворення вод викликана низкою чинників. По-перше, це встановлений екологічний стан природного об'єкта. Значна частина водних об'єктів втратила свою природну чистоту й порушено їхню здатність до самоочищення. Критичною проблемою є перевищення обсягу природного стоку вод у результаті забруднення їх сполуками важких металів, азотом, нафтопродуктами й фенолами. По-друге, це зростаючі масштаби споживання. Витрати свіжої води на одиницю випущеної продукції в Україні значно перевищують аналогічні показники в розвинених країнах. По-третє, необхідно враховувати такі якості цього природного об'єкта, як його обмеженість і вразливість.

Правова охорона й використання вод забезпечується Конституцією України (1996), Водним кодексом України (1995), ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991), «Про питну воду та питне водопостачання» (2002), «Про загальнодержавну програму розвитку водного господарства» (2002) та іншими актами, включаючи постанови Кабінету Міністрів України, укази та розпорядження Президента. Завданням водного законодавства є регламентація правових відносин з метою забезпечення збереження й науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення й економіки, відтворення водних ресурсів, охорона вод від забруднення, засмічення й вичерпання, а також запобігання шкідливим діям вод і ліквідація наслідків.

На території України всі води – поверхневі, підземні та морські – входять до складу природних ланок водного круговороту і становлять її водний фонд. До

нього належать поверхневі води, підземні води і джерела, а також внутрішні морські води й територіальне море.

Водний Кодекс України закріплює особливе правове становище цих природних об'єктів як національне надбання всього народу. Цей особливий статус спирається на поєднання специфічних характеристик вод. Води розглядаються як частина навколишнього природного середовища та екосистеми та природний об'єкт, об'єкт права власності та об'єкт нерухомості.

7.5. Право водокористування

Водокористування – це юридично обумовлена діяльність, пов'язана з використанням водних ресурсів і водних об'єктів для задоволення потреб населення, промисловості, сільського господарства, транспорту та інших галузей господарства. Воно охоплює право на забір води, скидання стічних вод та інші види використання. Водокористування є широким поняттям, що включає як пряме водоспоживання (забір води), так і використання води без забору, до яких належать, наприклад, гідроенергетика, водний транспорт та рибне господарство.

Водокористувачеві висувають певні вимоги до режиму стоку і якості водних ресурсів, оскільки його діяльність часто впливає на обидва ці показники. Наприклад, створення водосховищ для потреб гідроенергетики змінює режим стоку, а також температурний, гідробіологічний і гідрохімічний режими водотоку, а використання водним транспортом може викликати забруднення води.

Водокористувачами в Україні можуть бути підприємства, установи, організації і громадяни України, а також іноземні юридичні і фізичні особи та особи без громадянства, які здійснюють забір води, скидають зворотні води або користуються водними об'єктами. Водокористувачі можуть бути первинними (з власними водозабірними спорудами) і вторинними (отримують воду від первинних).

Основним правом водокористування є право користування водними об'єктами за цільовим призначенням, що одночасно є й обов'язком. Згідно зі статтею 43 Водного кодексу України, водокористувачі мають право здійснювати загальне та спеціальне водокористування, а також користуватися водними об'єктами на умовах оренди. Вони можуть вимагати від власника водного об'єкта підтримання належної якості води, споруджувати гідротехнічні та інші водогосподарські об'єкти, а також передавати воду в користування іншим водокористувачам. Порушені права водокористувачів охороняються законом і підлягають поновленню в судовому або адміністративному порядку.

Стаття 44 Водного кодексу України закріплює численні обов'язки користувачів водних об'єктів. Серед основних необхідність економно використовувати водні ресурси та дбати про їхнє відновлення і поліпшення якості; використовувати води відповідно до цілей і умов їх надання; дотримуватися нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин і встановлених лімітів забору води та скиду. Водокористувачі зобов'язані використовувати ефективні сучасні технічні засоби для запобігання забрудненню водних об'єктів стічними водами, не допускати порушення прав інших водокористувачів та заподіяння шкоди довкіллю. Вони повинні утримувати в належному стані зони санітарної охорони, прибережні захисні смуги та очисні споруди, а також своєчасно сплачувати збори за спеціальне водокористування. Додатково вимагається здійснювати облік забору та використання вод засобами вимірювальної техніки, виконувати заходи щодо охорони вод від вичерпання, здійснювати спеціальне водокористування лише за наявності дозволу і безперешкодно допускати на свої об'єкти державних інспекторів. Важливо також своєчасно інформувати відповідні органи про виникнення аварійних забруднень.

Загальне водокористування здійснюється громадянами для задоволення їхніх особистих потреб (купання, плавання на човнах, любительське рибальство, водопій тварин, забір води без застосування споруд) безкоштовно, без

закріплення водних об'єктів за окремими особами та без надання відповідних дозволів.

З метою охорони життя і здоров'я громадян або навколишнього природного середовища районні та міські Ради можуть встановлювати місця, де забороняється купання, плавання на човнах або забір води, та визначати інші умови, що обмежують загальне водокористування. Однак, забороняється обмеження загального водокористування (включаючи купання, плавання на човнах та любительське рибальство) у зв'язку з перебуванням земельних ділянок прибережних захисних смуг у користуванні юридичних чи фізичних осіб, окрім випадків, передбачених законом. Місцеві Ради зобов'язані повідомляти населення про встановлені обмеження.

На водних об'єктах, наданих в оренду, загальне водокористування допускається на умовах, встановлених водокористувачем за погодженням з органом, який надав об'єкт в оренду (ст. 47 Водного кодексу України). Орендар зобов'язаний доводити ці умови до відома населення. Якщо умови не встановлені, загальне водокористування вважається дозволеним без обмежень. Слід зазначити, що орендар не має права заборонити здійснення любительського рибальства чи встановлювати плату для рибалок-любителів.

Права водокористувачів можуть бути обмежені або змінені умови водокористування у випадках маловоддя, загрози виникнення епідемій, епізоотій та інших державних інтересах (ст. 45 Водного кодексу України), при цьому пріоритет надається питним і побутовим потребам населення. Обмеження застосовуються також під час аварій або при здійсненні невідкладних заходів щодо запобігання стихійному лиху. Права спеціальних водокористувачів обмежуються органом, який видав дозвіл, а права вторинних водокористувачів – первинними водокористувачами за погодженням.

Спеціальне водокористування – це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання забруднюючих речовин. Воно здійснюється юридичними і фізичними особами

для задоволення питних, господарсько-побутових, сільськогосподарських, промислових, рибогосподарських та інших потреб.

До спеціального водокористування не належать такі дії, як пропуск води через гідровузли, скид води відповідно до встановлених режимів для підтримання екологічних витрат, подача води у маловодні регіони, усунення шкідливої дії вод (підтоплення), а також забір та/або використання води в об'ємі до 5 м³ на добу, крім води, що використовується для виробництва напоїв.

Спеціальне водокористування може бути короткостроковим (на три роки) або довгостроковим (від трьох до двадцяти п'яти років), при цьому строки встановлюються органами, які видали дозвіл.

Водний об'єкт – це природний або штучно створений елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок). Згідно зі статтею 51 Водного кодексу України, в оренду можуть передаватися водосховища (крім комплексного призначення), ставки, озера та замкнені природні водойми. Оренда водних об'єктів надається у користування на земельних торгах у комплексі із земельною ділянкою. Для оренди необхідна наявність паспорта водного об'єкта та укладення Типового договору оренди, затвердженого Кабінетом Міністрів України.

7.6. Атмосферне повітря як об'єкт правового регулювання, охорони і використання

Атмосферне повітря є одним із ключових життєво-важливих елементів навколишнього природного середовища. Як природний об'єкт, воно являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень. Критерієм його відмежування від іншого повітря є природний, непорушний зв'язок повітря з довкіллям.

Сфера правового регулювання, зокрема ЗУ «Про охорону атмосферного повітря» від 16.10.1992 р., обмежується саме атмосферним повітрям. Цей Закон не регулює відносини з приводу повітря, що знаходиться в межах приміщень, у

компресорах чи балонах. Відносини щодо повітря всередині приміщень регулюються санітарним, цивільним, житловим та іншим законодавством.

Метою Закону є збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання його шкідливому впливу на здоров'я людей і довкілля.

Хоча практика не висуває регулювання використання атмосферного повітря як самостійне завдання, доцільно говорити не лише про охорону, але й про його використання у кількох аспектах.

1. Економічний ресурс.

Атмосферне повітря є найціннішим економічним природним ресурсом. Елементи, що входять до його складу (азот, аргон, криптон, ксенон тощо), використовуються для виробництва продукції у хімічній та металургійній промисловості, машинобудуванні, енергетиці.

2. Загальне природокористування.

Повітря використовується як елемент природного середовища існування і як природна умова життя. Використання атмосферного повітря на праві загального користування випливає з преамбули та статті 33 Закону, яка встановлює право громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище. Це означає, що кожен громадянин має право користування екологічно безпечним атмосферним повітрям.

3. Природний резервуар.

Атмосферне повітря використовується як природний резервуар для викидів забруднюючих речовин. Суспільні відносини, які виникають при цьому, мають підпорядкований характер і регулюються лише в тій мірі, в якій це необхідно для досягнення цілей його охорони. Слід пам'ятати, що основні споживачі атмосферного повітря часто виступають і його забруднювачами.

Слід розрізняти використання атмосферного повітря (еколого-економічне явище) і право користування ним (юридична категорія).

Охорона атмосферного повітря – це система заходів, пов'язаних зі збереженням, поліпшенням та відновленням його стану, запобіганням забрудненню та зниженням його рівня, впливу на нього хімічних сполук, фізичних та біологічних чинників.

Метою охорони є забезпечення збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відтворення та поліпшення для підтримки екологічної безпеки життєдіяльності людини.

Охорона здійснюється різноманітними способами.

1. Біологічний – роботи щодо відтворення природних ресурсів.

2. Технологічний – вдосконалення технологічних процесів, систем очищення, організація безвідходних виробництв.

3. Економічний – планування охорони, матеріально-технічне забезпечення, матеріальне стимулювання за виконання природоохоронних заходів.

4. Санітарний – застосування заходів щодо оздоровлення навколишнього природного середовища.

5. Організаційний – організація експлуатації та контролю за станом повітря.

6. Ідеологічний – проведення еколого-виховної роботи, поліпшення екологічної підготовки кадрів.

7. Правовий.

Об'єкт охорони та права користування атмосферним повітрям можна розглядати у широкому і вузькому значенні. У широкому значенні об'єктом є атмосферне повітря у загальній сукупності. У вузькому значенні безпосереднім об'єктом виступає атмосферне повітря, яке розташоване найближче до землі, у місці проживання (перебування) людини.

Суб'єктами охорони та права користування є підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземні фізичні та юридичні особи.

Державне управління в галузі охорони атмосферного повітря здійснюють: Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважені центральні органи

виконавчої влади (з питань охорони навколишнього природного середовища та з питань охорони здоров'я), Рада міністрів АР Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Ефективність охорони залежить від взаємодії національних та міжнародних заходів, при цьому Україна бере активну участь у міжнародному співробітництві в цій галузі.

7.7. Правове регулювання охорони та використання атмосферного повітря

Стаття 10 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» визначає вичерпний перелік обов'язків для всіх суб'єктів господарювання (підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності), діяльність яких прямо чи опосередковано пов'язана з викидами забруднюючих речовин або впливом фізичних та біологічних факторів на атмосферне повітря.

1. Забезпечення виконання екологічних вимог.

Суб'єкти зобов'язані здійснювати організаційно-господарські, технічні та інші заходи для неухильного виконання всіх вимог, передбачених чинними нормативами екологічної безпеки у галузі охорони атмосферного повітря, а також умовами, що містяться у дозволах на викиди забруднюючих речовин. Це вимагає від підприємств постійного моніторингу нормативної бази та інвестування у відповідні технічні рішення.

2. Зменшення антропогенного навантаження.

Слід вживати всіх можливих заходів щодо зменшення обсягів викидів забруднюючих речовин. Це також стосується зменшення впливу фізичних факторів (таких як шум, вібрація, електромагнітне випромінювання), які негативно впливають на стан повітряного середовища та здоров'я населення.

3. Підтримка очисного обладнання.

Необхідно забезпечувати безперебійну та ефективну роботу очисних споруд, устаткування та апаратури, призначених для очищення викидів і

зниження рівнів фізичного та біологічного впливу. Крім того, це обладнання має підтримуватися у справному стані шляхом своєчасного обслуговування та ремонту.

4. Контроль, облік та моніторинг.

Підприємства зобов'язані здійснювати постійний контроль за обсягом і складом забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, а також за рівнями фізичного впливу. Отримані дані підлягають постійному обліку та використовуються для оцінки відповідності нормативним показникам.

5. Метрологічне забезпечення.

Для достовірності контролю необхідно використовувати метрологічно атестовані методики виконання вимірювань і повірені засоби вимірювальної техніки. Це стосується визначення параметрів як газопилового потоку, так і концентрацій забруднюючих речовин у викидах стаціонарних і пересувних джерел. Підприємства також мають забезпечувати розроблення методик виконання вимірювань, що враховують специфічні умови викиду.

6. Контроль за проектами та експлуатацією.

Суб'єкти мають забезпечувати контроль за процесами проектування, будівництва і експлуатації споруд, устаткування та апаратури для очищення газопилового потоку. Важливою вимогою є оснащення цього обладнання засобами вимірювальної техніки, необхідними для постійного контролю за ефективністю очищення та дотриманням встановлених нормативів.

7. Екологічне оподаткування.

Одним із найпряміших фінансових обов'язків є своєчасна і повна сплата екологічного податку. Цей податок є платою за викиди забруднюючих речовин і має стимулювати підприємства до зменшення обсягів забруднення.

Особлива увага приділяється готовності підприємств до кризових ситуацій. Суб'єкти господарювання, діяльність яких потенційно може призвести до надзвичайних ситуацій техногенного, природного характеру або надзвичайних екологічних ситуацій, мають виконувати наступні зобов'язані.

1. Превентивне планування.

Заздалегідь розробити та погодити спеціальні заходи щодо охорони атмосферного повітря на випадок виникнення таких ситуацій відповідно до чинного законодавства.

2. Негайне реагування.

У разі фактичного виникнення такої екологічної ситуації, керівники підприємств зобов'язані негайно повідомити про це органи, які здійснюють державний контроль у галузі охорони атмосферного повітря. Повідомлення здійснюється в порядку, визначеному Законом України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру».

3. Ліквідаційні заходи.

Паралельно з інформуванням, необхідно негайно вжити заходів до охорони атмосферного повітря та ліквідації причин і наслідків його забруднення, щоб мінімізувати шкоду для довкілля та здоров'я населення.

Для ефективного впровадження заходів щодо охорони атмосферного повітря та стимулювання суб'єктів до екологічно відповідальної поведінки, законодавство передбачає низку організаційно-економічних заходів:

Фінансові механізми примусу:

1) екологічний податок – основний інструмент, що забезпечує платність за використання навколишнього середовища і є джерелом фінансування природоохоронних заходів;

2) відшкодування збитків – механізм цивільно-правової відповідальності, що забезпечує відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення законодавства про охорону атмосферного повітря, встановлюючи принцип «забруднювач платить»;

3) економічне стимулювання – держава використовує систему стимулів для заохочення екологічної модернізації, зокрема:

- надання підприємствам, установам, організаціям та громадянам-підприємцям податкових, кредитних та інших пільг у разі впровадження ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій; застосування заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат (наприклад, заходи зі

скорочення викидів парникових газів); здійснення інших природоохоронних заходів, спрямованих на скорочення викидів забруднюючих речовин та зменшення рівнів впливу фізичних і біологічних факторів на атмосферне повітря.

4) державна підтримка (фінансування екологічних заходів) – держава бере участь у фінансуванні важливих екологічних заходів.

5) будівництво об'єктів – держава фінансує будівництво об'єктів екологічного призначення, таких як загальнодержавні системи моніторингу, очисні споруди чи об'єкти поводження з небезпечними відходами.

ЛЕКЦІЯ 8.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НАСЕЛЕННЯ І ТЕРИТОРІЙ

План

- 8.1. Поняття екологічної безпеки та правова основа її забезпечення.
- 8.2. Правове регулювання поводження з екологічно небезпечними об'єктами.
- 8.3. Поняття відходів та їх класифікація: основні напрями державної політики в сфері поводження з відходами.
- 8.4. Компетенція органів виконавчої влади і місцевого самоврядування у сфері поводження з відходами
- 8.5. Законодавчі вимоги та заходи щодо запобігання утворенню відходів та екологічно безпечного поводження з ними.
- 8.6. Правове регулювання особливостей поводження з небезпечними та побутовими відходами.
- 8.7. Економічне й екологічне стимулювання утилізації відходів і зниження обсягів їх накопичення та зберігання.

8.1. Поняття екологічної безпеки та правова основа її забезпечення

Екологічна безпека – це такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей (ст. 50 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»). Фактично, це стан захищеності довкілля від порушення його екологічної рівноваги.

Екологічна безпека є складником національної та транснаціональної безпеки і гарантується громадянам України широким комплексом взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних і державно-правових заходів. Вона має векторність на сферу екологічно

ризикованих видів діяльності та природних стихійних явищ, а її метою є упередження екологічно ризикованих дій і процесів, здатних завдати суттєвої шкоди особі, суспільству чи державі. Забезпечення екологічної безпеки є основним принципом еколого-правового регулювання та напрямом державної екологічної політики.

ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» окремо закріплює вимоги екологічної безпеки до різних видів господарської діяльності.

1. Вимоги до розміщення, будівництва та експлуатації об'єктів (ст. 51).

Екологічні вимоги є обов'язковими при розміщенні, проектуванні, будівництві, реконструкції, введенні в дію та експлуатації будь-яких підприємств, споруд та інших об'єктів.

2. Екологічна безпека транспорту та пересувних засобів (ст. 56).

Підприємства, що здійснюють проектування, виробництво, експлуатацію та обслуговування автомобілів, літаків, суден та інших пересувних засобів, а також виробництво пального, зобов'язані:

- розробляти і здійснювати комплекс заходів щодо зниження токсичності та знешкодження шкідливих речовин у відпрацьованих газах та скидах;
- переходити на менш токсичні види енергії й пального;
- дотримуватися режиму експлуатації транспортних засобів, спрямованого на запобігання й зменшення викидів та скидів;
- забороняється виробництво і експлуатація транспортних засобів та установок, у викидах та скидах яких вміст забруднюючих речовин перевищує встановлені нормативи.

3. Вимоги до науки та технологій (ст. 57).

При проведенні наукових, науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт обов'язково повинні враховуватися вимоги охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Забороняється впровадження відкриттів, винаходів, застосування нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем, якщо вони не відповідають вимогам екологічної безпеки.

4. Вимоги до військових та оборонних об'єктів (ст. 58).

Вимоги екологічної безпеки, встановлені для цивільних об'єктів, повною мірою поширюються на військові, оборонні об'єкти, а також об'єкти органів внутрішніх справ та державної безпеки. Ці вимоги повинні дотримуватись також при дислокації військових частин, проведенні військових навчань, маневрів та переміщенні військ і техніки, крім випадків особливих ситуацій, оголошених відповідно до законодавства.

Планування, розміщення, забудова і розвиток населених пунктів здійснюються з урахуванням екологічної ємкості територій та дотриманням вимог екологічної безпеки. При розробці генеральних планів місцеві Ради встановлюють режим використання природних ресурсів, охорони довкілля та екологічної безпеки у приміських та зелених зонах.

При проектуванні нових і розширенні існуючих населених пунктів необхідно передбачати рівномірне і безперервне озеленення з максимальним збереженням існуючих зелених насаджень. Забороняється будівництво, реконструкція і розширення об'єктів за рахунок території парків, водних акваторій тощо.

Зелені насадження (деревна, чагарникова, квіткова та трав'яна рослинність) поділяються на такі види:

- 1) загального користування – парки, сквери, бульвари, набережні, які мають вільний доступ для відпочинку;
- 2) обмеженого користування – насадження на територіях громадських і житлових будинків, шкіл, лікарень, промислових підприємств;
- 3) спеціального призначення – насадження транспортних магістралей, санітарно-захисних зон, кладовищ, ліній електропередач.

Рівні озеленення території мають відповідати нормативам, наприклад, для житлової забудови – не менше 40%, для ділянок шкіл – 80 %, лікарень – не менше 60 %. Приміська зелена зона – це територія за межами міської зони, зайнята лісами та іншими озеленими територіями, яка виконує захисні та санітарно-гігієнічні функції.

Під час проведення будь-яких робіт на земельній ділянці, на якій залишились зелені насадження, забудовник зобов'язаний:

- огороджувати дерева на території будівництва;
- залишати місця (лунки) для посадки та довкола наявних дерев;
- копати канали для прокладання мереж на віддалі не менше 2 м від дерева та 1,5 м від чагарника;
- не допускати засипання ґрунтом чагарників та стовбурів дерев;
- зберігати верхній родючий шар ґрунту на всій території забудови;
- не допускати складування будівельних матеріалів, стоянки машин на відстані не менше 2,5 м від дерева і 1,5 м від чагарника.

Облік зелених насаджень ведеться органами місцевого самоврядування у формі реєстру.

Місцеві Ради, підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані вживати необхідних заходів щодо запобігання та недопущення перевищення встановлених рівнів акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого фізичного впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людини.

Особливі вимоги стосуються діяльності, пов'язаної з використанням радіоактивних речовин. Суб'єкти господарювання зобов'язані забезпечувати таку екологічну безпеку діяльності, яка б виключала можливість радіоактивного забруднення навколишнього природного середовища та негативного впливу на здоров'я людей у процесі видобутку, збагачення, транспортування, переробки, використання та захоронення радіоактивних речовин.

8.2. Правове регулювання поводження з екологічно небезпечними об'єктами

Характерною рисою сучасного соціально-економічного розвитку України є реалізація різних видів екологічно небезпечної діяльності. Забезпечення

екологічної безпеки при здійсненні такої діяльності є ключовим завданням екологічного законодавства.

Екологічно небезпечні об'єкти – це об'єкти, перелік яких визначається центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища (ст. 66 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Для видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, законодавством встановлена вимога обов'язкового здійснення державної екологічної експертизи (ст. 13 ЗУ «Про екологічну експертизу»).

Правові, економічні та організаційні основи діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки, регулюються ЗУ «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18.01.2001 р.

Об'єкт підвищеної небезпеки – це об'єкт, на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна або кілька небезпечних речовин (чи категорій речовин) у кількості, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси. До об'єктів підвищеної небезпеки також належать інші об'єкти, які відповідно до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру.

Суб'єкт господарської діяльності зобов'язаний ідентифікувати об'єкти підвищеної небезпеки відповідно до кількості порогової маси небезпечних речовин.

Стаття 13 визначає порядок надання дозволу на експлуатацію об'єктів підвищеної небезпеки. Суб'єкт господарювання, який має намір розпочати експлуатацію об'єкта підвищеної небезпеки, надсилає до відповідних місцевих державних адміністрацій заяву на отримання дозволу, до якої обов'язково додається декларація безпеки.

Декларація безпеки – це документ, який визначає комплекс заходів, що вживаються суб'єктом господарської діяльності з метою запобігання аваріям, а також забезпечення готовності до локалізації, ліквідації аварій та їхніх наслідків.

Небезпечна речовина (згідно зі ст. 1 ЗУ «Про об'єкти підвищеної небезпеки») – це хімічна, токсична, вибухова, окислювальна, горюча речовина, а також біологічні агенти та речовини біологічного походження (мікробіологічні, біотехнологічні препарати, патогенні мікроорганізми), які становлять небезпеку для життя і здоров'я людей та довкілля.

Питання забезпечення екологічної безпеки у процесі використання хімічних та інших токсичних, шкідливих й небезпечних речовин, а також мінеральних добрив, пестицидів і агрохімікатів регулюється низкою нормативно-правових актів, зокрема Законом України «Про пестициди і агрохімікати» від 02.03.1995 р. Існують також затверджені Кабінетом Міністрів України переліки особливо небезпечних хімічних речовин, виготовлення та реалізація яких підлягає ліцензуванню, а також переліки пестицидів та агрохімікатів, дозволених для використання в Україні.

Стаття 52 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює ряд вимог, обов'язкових при застосуванні засобів захисту рослин, мінеральних добрив, нафти і нафтопродуктів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів.

1. Підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані дотримуватися правил транспортування, зберігання і застосування цих препаратів, щоб не допустити забруднення ними або їх складовими навколишнього природного середовища і продуктів харчування.

2. При створенні нових хімічних препаратів і речовин, інших потенційно небезпечних субстанцій, обов'язково повинні розроблятися та затверджуватися допустимі рівні вмісту цих речовин в об'єктах навколишнього природного середовища та продуктах харчування, методи визначення їх залишкової кількості та утилізації після використання.

3. Вміст природних та штучних домішок, які можуть негативно впливати на стан довкілля або здоров'я людей, у таких препаратах, а також у сировині, що використовується для їх виробництва, не повинен перевищувати допустимих рівнів, встановлених відповідно до законодавства.

Екологічні вимоги при виробництві, зберіганні, транспортуванні, використанні, знешкодженні, захороненні токсичних та інших небезпечних для довкілля речовин, а також їх класифікація за ступенем небезпечності визначаються нормативними документами.

Ці документи затверджуються на підставі висновку державної екологічної експертизи та обов'язково погоджуються двома центральними органами виконавчої влади: тим, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення, і тим, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

8.3. Поняття відходів та їх класифікація; основні напрями державної політики в сфері поводження з відходами

ЗУ«Про управління відходами» визначає правові, організаційні та економічні засади діяльності, спрямованої на запобігання або зменшення обсягів утворення відходів, їхнє збирання, перевезення, зберігання, сортування, оброблення, утилізацію, видалення, знешкодження та захоронення. Головна мета – відвернення негативного впливу відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини.

Управління відходами – це комплексний процес, що включає збирання, перевезення, оброблення (відновлення та видалення), нагляд за цими операціями, подальший контроль, догляд за об'єктами видалення після їх закриття, а також діяльність брокерів та дилерів.

Закон регулює поводження з кількома ключовими видами відходів.

1. Небезпечні відходи – відходи, що мають фізичні, хімічні, біологічні чи інші небезпечні властивості, які створюють або можуть створити значну небезпеку для довкілля та здоров'я людини і потребують спеціальних методів поводження.

2. Відходи як вторинна сировина – відходи, для утилізації та переробки яких в Україні існують відповідні технології та виробничо-технологічні і/або економічні передумови.

3. Побутові відходи – відходи, що утворюються в процесі життя і діяльності людини у житлових та нежитлових будинках (тверді, великогабаритні, ремонтні, рідкі), що не використовуються за місцем їх накопичення.

4. Тверді відходи – залишки речовин, матеріалів, предметів, що не можуть у подальшому використовуватися за призначенням.

5. Рідкі відходи – побутові відходи, що утворюються у будинку за відсутності централізованого водопостачання та каналізації і зберігаються у вигрібних ямах.

6. Безхазяйні відходи – відходи, щодо яких не встановлено власника або власник яких невідомий.

Хоча Закон не дає визначення виробничих відходів, Державний класифікатор відходів (ДК 005-96) відносить до них залишки сировини, матеріалів, напівфабрикатів, що утворилися в процесі виробництва і втратили споживчі властивості (наприклад, відходи перероблення риби, зіпсований текстиль, залишки синтетичних волокон тощо).

Дія ЗУ «Про управління відходами» не поширюється на відносини у сфері поводження з:

- побічними продуктами тваринного походження, не призначеними для споживання людиною;
- невловлюваними газоподібними речовинами, що викидаються безпосередньо у повітря;
- речовинами, що скидаються із стічними водами у водні об'єкти (крім тих, що акумулюються і вивозяться);
- радіоактивними відходами та забрудненими ними речовинами;
- розкривними породами гірничодобувних підприємств, які використовуються для закладення виробленого простору;

- металобрухтом, включаючи побічні продукти від виробництва та обробки металів (шлаки, шлами).

Особливості поводження з цими речовинами регулюються відповідними спеціальними законами, наприклад, ЗУ «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про металобрухт» та іншими.

Основним принципом державної політики у сфері поводження з відходами є пріоритетний захист навколишнього середовища та здоров'я людини. Також важливим є забезпечення ощадливого використання матеріально-сировинних та енергетичних ресурсів і науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства.

Основні напрями державної політики для реалізації цих принципів включають:

- забезпечення повного збирання, своєчасного знешкодження та видалення відходів із дотриманням правил екологічної безпеки;

- зведення до мінімуму утворення відходів та зменшення їхньої небезпечності (принцип превентивності);

- забезпечення комплексного використання матеріально-сировинних ресурсів;

- сприяння максимально можливій утилізації відходів (пряме повторне чи альтернативне використання);

- забезпечення безпечного видалення відходів, що не підлягають утилізації;

- організація контролю за місцями розміщення відходів для запобігання шкідливому впливу;

- проведення науково-технічних та маркетингових досліджень для виявлення ресурсної цінності відходів;

- обов'язковий облік відходів на основі їхньої класифікації та паспортизації;

- створення умов для реалізації роздільного збирання побутових відходів через соціально-економічні механізми заохочення;

- сприяння залученню недержавних інвестицій у сферу поводження з відходами.

Загальною тенденцією для України є низький рівень перероблення й утилізації твердих побутових відходів та високий показник їх захоронення на полігонах. Це призводить до забруднення ґрунтів фільтраційними стоками та негативного впливу на підземні води і здоров'я людей. Значна частина полігонів працює в режимі перевантаження і не відповідає санітарним нормам.

Для реформування цієї сфери розроблена Національна стратегія управління відходами до 2030 року. Вона включає шість стратегій щодо окремих видів відходів: побутових, промислових, будівельно-ремонтних, небезпечних, сільськогосподарських та специфічних (упаковка, електроніка, батарейки, медичні).

Стратегія базується на принципі ієрархії поводження з відходами, який передбачає пріоритетну послідовність дій.

1. Запобігання утворенню відходів (оптимізація процесів).
2. Підготовка до повторного використання (перевірка, очистка продуктів чи їх компонентів без попередньої обробки).
3. Перероблення відходів (утилізація з поверненням матеріалів у виробничий цикл).
4. Інші види утилізації (зокрема, енергетична утилізація).
5. Видалення відходів (захоронення, знищення або знешкодження) – лише у разі відсутності можливості виконати попередні ступені.

Серед інших базових принципів стратегії – принцип переходу до економіки замкненого циклу, принцип наближеності (оброблення відходів якомога ближче до місця їх утворення), принцип попередженості, принцип спільної відповідальності, принцип розширеної відповідальності виробника та принцип «забруднювач платить».

8.4. Компетенція органів виконавчої влади і місцевого самоврядування у сфері поводження з відходами

Сфера управління відходами є комплексною і залучає низку центральних та місцевих органів влади, а також органи самоврядування.

До компетенції Кабінету Міністрів України належать функції стратегічного управління, координації та затвердження ключових нормативних документів.

1. Реалізація державної політики та забезпечення розроблення і виконання загальнодержавних і міждержавних програм.

2. Забезпечення організаційно-економічних засад та координація роботи всіх центральних і місцевих органів влади у цій сфері.

3. Затвердження переліків небезпечних відходів, відходів, транскордонне перевезення і видалення яких підлягає державному регулюванню, а також операцій, пов'язаних з утилізацією та видаленням відходів.

4. Затвердження порядків надання дозволів на здійснення операцій у цій сфері, обліку утворення, утилізації та видалення відходів, надання письмової згоди (повідомлення) на транскордонне перевезення небезпечних відходів, а також ввезення, вивезення і транзиту окремих видів відходів.

5. Встановлення квот на ввезення в Україну для утилізації відходів як вторинної сировини.

6. Забезпечення створення об'єктів для захоронення небезпечних відходів, що не підлягають знешкодженню та утилізації.

7. Визначення органу ліцензування операцій у сфері поводження з небезпечними відходами.

8. Затвердження форми декларації про відходи та порядку її подання.

Повноваження місцевих державних адміністрацій (обласних, Київської та Севастопольської міських) охоплюють регіональне планування, контроль та дозвільну діяльність за наступними напрямками.

1. Регіональні програми.

Організація розроблення та здійснення регіональних і місцевих програм, забезпечення реалізації загальнодержавних.

2. Контроль.

Здійснення контролю за використанням відходів, дотриманням вимог безпеки, а також за діяльністю об'єктів поводження з відходами.

3. Дозвільна діяльність.

Видача дозволів на здійснення операцій у сфері поводження з відходами терміном на три роки.

4. Схеми та підприємства.

Розроблення та затвердження схем санітарного очищення населених пунктів. Сприяння створенню спеціалізованих підприємств для збирання, оброблення та видалення відходів.

5. Облік та реєстри.

Складання і ведення реєстру об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів і реєстру місць видалення відходів.

6. Ліквідація звалищ.

Забезпечення ліквідації несанкціонованих і неконтрольованих звалищ.

7. Роздільне збирання.

Організація збирання і видалення побутових та інших відходів, а також здійснення роздільного збирання корисних компонентів.

8. Фінансування.

Залучення та об'єднання коштів для фінансування будівництва, розширення та реконструкції діючих об'єктів.

9. Оцінка впливу.

Забезпечення здійснення оцінки впливу на навколишнє середовище та надання висновку щодо науково-дослідних, технологічних розробок і проектно-кошторисної документації.

10. Погодження розміщення.

Погодження місць розміщення об'єктів поводження з відходами (крім небезпечних).

Органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради) забезпечують безпосередню організацію поводження з відходами на своїх територіях за наступними напрямками.

1. Санітарне очищення.

Розроблення та затвердження схем санітарного очищення населених пунктів.

2. Організація збирання.

Організація збирання і видалення побутових відходів.

3. Розміщення об'єктів.

Вирішення питань щодо розміщення об'єктів поводження з відходами та прийняття рішень про відвід земельних ділянок для цих цілей.

4. Надання згоди.

Надання згоди на розміщення на території села, селища, міста місць чи об'єктів для зберігання та захоронення відходів.

5. Стимулювання.

Вжиття заходів для стимулювання суб'єктів господарювання та залучення населення до збирання вторинної сировини.

6. Ліквідація.

Ліквідація несанкціонованих і неконтрольованих звалищ відходів.

Міністерство екології та природних ресурсів України є ключовим органом, відповідальним за формування та реалізацію екологічної політики, особливо у сфері небезпечних відходів та міжнародної співпраці. До його компетенції відноситься оцінка впливу на навколишнє середовище та надання відповідних висновків щодо проєктної документації, а також створення інформаційно-аналітичних систем і банків даних про обсяги утворення та поводження з відходами. Надання письмової згоди на транскордонне перевезення небезпечних відходів, погодження місць розміщення небезпечних об'єктів та здійснення функцій компетентного органу Базельської конвенції про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів, формування і ведення державного банку даних щодо впроваджених технологій утилізації відходів, а

також координація роботи інших уповноважених органів також відносяться до компетенції міністерства.

Державна екологічна інспекція України (Держекоінспекція) здійснює державний нагляд (контроль) за виконанням вимог законодавства про поводження з відходами, зокрема щодо дотримання вимог виданих дозволів та правил транскордонного перевезення; ведення реєстрів об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів і місць видалення відходів; збирання, перевезення, зберігання, оброблення, утилізації, знешкодження, видалення, захоронення відходів; ведення первинного обліку кількості, типу і складу відходів та їх паспортизації; дотримання вимог екологічної безпеки при поводженні з небезпечними речовинами (пестицидами, токсичними речовинами).

Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба) відповідає за санітарно-епідеміологічний нагляд у сфері поводження з відходами, забезпечуючи безпеку для здоров'я людини; державний санітарно-епідеміологічний нагляд за дотриманням державних санітарних норм і правил під час усіх операцій з відходами; проведення державної санітарно-гігієнічної експертизи проектно-кошторисної документації на будівництво об'єктів поводження з відходами; видача гігієнічного сертифіката на продукцію, що виробляється з відходів; визначення пріоритетних заходів щодо охорони здоров'я людини від негативного впливу відходів.

Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (Мінрегіон) відповідає за формування та реалізацію державної політики у сфері побутових відходів; нормативно-методичне забезпечення та розроблення державних стандартів, норм і правил; встановлення порядку розроблення, погодження та затвердження схем санітарного очищення населених пунктів.

Державному обліку та паспортизації підлягають в обов'язковому порядку всі відходи, на які поширюється дія Закону. Система і форми звітності

розробляються на основі державного класифікатора відходів і затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Для збирання, оброблення, збереження та аналізу інформації ведеться два ключові реєстри:

1) реєстр об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів;

2) реєстр місць видалення відходів (ведення на підставі відповідних паспортів, дані реєстру підлягають щорічному уточненню).

Моніторинг місць утворення, зберігання і видалення відходів здійснюється виробниками відходів, їх власниками, а також Міністерством екології та природних ресурсів України та місцевими державними адміністраціями з метою визначення та прогнозування впливу відходів на довкілля.

8.5. Законодавчі вимоги та заходи щодо запобігання утворенню відходів та екологічно безпечного поводження з ними

Поводження з відходами є комплексним ланцюгом дій, що охоплює запобігання їхньому утворенню, збирання, перевезення, сортування, зберігання, оброблення, перероблення, утилізацію, видалення, знешкодження і захоронення, а також контроль та нагляд за всіма цими операціями. Вимоги щодо запобігання або зменшення утворення відходів та забезпечення екологічної безпеки цих процесів детально регламентовані в Розділі VI Закону.

Державні органи влади, включаючи Кабінет Міністрів України, міністерства та місцеві виконавчі органи, зобов'язані здійснювати системні заходи, щоб стимулювати впровадження маловідходних технологій та зменшити обсяги утворення відходів. Це досягається через розроблення та впровадження науково обґрунтованих нормативів утворення відходів на одиницю продукції чи послуг. Ці нормативи мають бути орієнтовані на передові технологічні досягнення, а їхній періодичний перегляд спрямований на подальше зменшення обсягів відходів з урахуванням вітчизняного та міжнародного досвіду.

Крім загальних нормативів, критично важливим є створення спеціалізованих систем поводження для певних категорій продуктів, що стають відходами. Сюди відноситься розроблення та впровадження системи роботи з пакувальними матеріалами і тарою, системи збирання, видалення, знешкодження та утилізації відпрацьованих мастил (олив). Окрема увага приділяється створенню систем для заготівлі та утилізації зношених шин, резино-технічних виробів, непридатних до використання транспортних засобів, а також електричного та електронного обладнання. Не менш важливою є розробка системи поводження з відходами, що утворюються у процесі медичного обслуговування, ветеринарної практики та пов'язаних дослідних робіт. Додатковою підтримкою для виробників відходів є створення системи інформаційного та науково-методичного забезпечення, що надає відомості про технологічні можливості зменшення обсягів утворення та утилізації відходів.

Законодавство встановлює низку суворих заборон з метою обмеження та запобігання негативному впливу відходів на довкілля та здоров'я людини.

Насамперед, забороняється провадити будь-яку господарську діяльність, пов'язану з утворенням відходів, без одержання відповідного дозволу від місцевих органів виконавчої влади. Жодні наукові дослідження, винаходи чи нові технології, включно з імпортом устаткуванням, не можуть бути впроваджені, якщо вони не передбачають заходів щодо запобігання, мінімізації обсягів утворення відходів, їхньої утилізації та безпечного видалення.

Заборона також стосується екологічно небезпечного територіального планування та інфраструктурних рішень. Не допускається визначати місця розміщення, проектувати та будувати регіональні чи міжрегіональні комплекси оброблення, знешкодження, утилізації та видалення відходів, якщо вони не відповідають встановленим екологічним та санітарно-гігієнічним вимогам. Рішення про розміщення і розвиток міст та інших населених пунктів не можуть бути прийняті без визначення конкретних заходів щодо створення умов для утилізації чи видалення побутових відходів. Так само заборонено вводити в дію

нові або реконструйовані підприємства, які не забезпечені відповідним устаткуванням і технологіями для безпечного поводження з відходами.

Особливі обмеження стосуються обігу небезпечних відходів: категорично забороняється передавати чи продавати небезпечні відходи громадянам або організаціям, які не можуть гарантувати їхню екологічно безпечну утилізацію чи видалення. Встановлені квоти на ввезення відходів як вторинної сировини мають неухильно дотримуватися, а терміни їхньої переробки не можуть бути порушені. Окрім транзитного перевезення, забороняється ввезення в Україну будь-яких відходів з метою їхнього зберігання чи видалення. До того ж, з 1 січня 2018 року діє заборона на захоронення неперероблених (необроблених) побутових відходів. З соціальної точки зору, заборонено залучати дітей і підлітків до організованого збирання відходів, якщо вони є небезпечними для здоров'я.

Зберігання та видалення відходів повинні відбуватися відповідно до високих вимог екологічної безпеки та способами, що максимально забезпечують їхнє подальше використання або передачу іншим споживачам, за винятком прямого захоронення.

Ключовим документом для кожного місця чи об'єкта зберігання або видалення є спеціальний паспорт. У цьому паспорті обов'язково зазначаються найменування та код відходів за державним класифікатором, їхній кількісний та якісний склад, походження, технічні характеристики об'єкта, а також відомості про методи контролю та безпечної експлуатації.

Видалення відходів може здійснюватися лише після погодження з Державною службою України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів, з обов'язковим забезпеченням можливості подальшої утилізації або захоронення залишкових продуктів.

Самі місця для зберігання та видалення відходів визначаються органами місцевого самоврядування з урахуванням вимог земельного та природоохоронного законодавства. Це можливо лише за наявності дозволу на здійснення операцій, де чітко визначено види, кількість відходів, загальні технічні вимоги та заходи безпеки. Важливо, що такі об'єкти повинні

використовуватися лише для тих відходів, які були заявлені при отриманні дозволу.

Законодавство чітко забороняє змішування чи захоронення тих відходів, для утилізації яких в Україні вже існує відповідна технологія. Це правило спрямоване на збереження ресурсної цінності. Найсуворішою є заборона на несанкціоноване скидання і розміщення відходів (включаючи побутові) у місцях, що створюють небезпеку: у підземних горизонтах, на території населених пунктів, на землях природно-заповідного, оздоровчого, рекреаційного чи історико-культурного призначення, а також у межах водоохоронних зон. Захоронення відходів у надрах є винятком і дозволяється лише за результатами спеціальних досліджень та за умови дотримання всіх норм і правил.

8.6. Правове регулювання особливостей поводження з небезпечними та побутовими відходами

Суб'єкт господарської діяльності, у власності або користуванні якого є хоча б один об'єкт поводження з небезпечними відходами, несе високий рівень відповідальності та має виконувати низку обов'язкових вимог.

Головний обов'язок такого суб'єкта – забезпечити запобігання забрудненню навколишнього природного середовища небезпечними відходами, а в разі забруднення – ліквідувати його та наслідки для довкілля і здоров'я людини. Суб'єкт повинен вживати заходів, спрямованих на запобігання аваріям, обмеження та ліквідацію їхніх наслідків. Про будь-яку аварію, що сталася на об'єкті, необхідно негайно повідомляти органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та населення.

Ключовою вимогою є наявність ліцензії на здійснення операцій у сфері поводження з небезпечними відходами. Винятком є лише зберігання (накопичення) суб'єктом господарювання утворених ним небезпечних відходів, якщо вони передаються ліцензованим суб'єктам протягом року з дня їх утворення. У разі порушення ліцензійних умов ліцензія анулюється.

Оскільки підприємства, на території яких зберігаються небезпечні відходи, відносяться до об'єктів підвищеної небезпеки, суб'єкт зобов'язаний:

- ідентифікувати об'єкти поводження з небезпечними відходами відповідно до ЗУ «Про об'єкти підвищеної небезпеки»;
- мати план локалізації та ліквідації аварії на об'єкті;
- мати декларацію безпеки та надавати інформацію про такі об'єкти відповідно до законодавства про об'єкти підвищеної небезпеки.

Відповідальність суб'єкта за шкоду, заподіяну аваріями на цих об'єктах життю, здоров'ю, майну фізичних та/або юридичних осіб, підлягає обов'язковому страхуванню відповідно до закону.

До роботи з небезпечними відходами допускаються лише особи, які мають професійну підготовку, підтверджену свідоцтвом (сертифікатом), та не мають медичних протипоказань. Допуск працівників забезпечується відповідною посадовою особою підприємства.

Перевезення небезпечних відходів дозволяється лише за наявності їхнього паспорта та ліцензії і має здійснюватися в порядку, визначеному законодавством про перевезення небезпечних вантажів. Перевізник зобов'язаний мати обов'язкове страхування цивільної відповідальності за збитки, які можуть бути завдані під час перевезення.

Розміщення небезпечних відходів дозволяється лише у спеціально обладнаних місцях відповідно до ліцензійних умов. Будь-яка інша діяльність, не пов'язана з поводженням із небезпечними відходами, на цій території забороняється.

Поводження з побутовими відходами здійснюється відповідно до державних норм, стандартів і правил.

Власники або користувачі джерел утворення побутових відходів (включаючи орендарів) зобов'язані укладати договори з юридичною особою, яка є виконавцем послуг на вивезення побутових відходів, здійснювати оплату та забезпечувати роздільне збирання твердих побутових відходів.

Збирання та вивезення побутових відходів на певній території здійснюються юридичною особою, яку уповноважує орган місцевого самоврядування на конкурсних засадах.

Під час проектування житлових будинків, громадських та виробничих споруд обов'язково передбачаються будівництво та облаштування контейнерних майданчиків для роздільного збирання та зберігання, а також урн. Житлові масиви та внутрішньодворові території також обладнуються відповідними майданчиками та урнами.

Роздільне збирання побутових відходів здійснюється їхніми власниками згідно з методикою, яка затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері житлово-комунального господарства.

Великогабаритні та ремонтні відходи у складі побутових відходів мають збиратися окремо від інших видів.

Небезпечні відходи у складі побутових відходів збираються окремо від інших, відокремлюються на етапі збирання чи сортування та передаються спеціалізованим ліцензованим підприємствам.

Перевезення побутових відходів здійснюється спеціально обладнаними транспортними засобами. Орган місцевого самоврядування на конкурсних засадах визначає виконавця послуг з перевезення.

Захоронення побутових відходів дозволяється лише на спеціально обладнаних полігонах. При обранні схеми санітарного очищення перевага надається пропозиціям, що передбачають більший ступінь перероблення чи утилізації побутових відходів.

Термічне оброблення (спалювання) побутових відходів дозволяється лише на спеціально призначених для цього підприємствах чи об'єктах і лише на енергетичні цілі для одержання теплової та/або електричної енергії.

Забороняється проектування, будівництво та експлуатація полігонів побутових відходів без оснащення системами захисту ґрунтових вод, вилучення та знешкодження біогазу та фільтрату.

8.7. Економічне й екологічне стимулювання утилізації відходів і зниження обсягів їх накопичення та зберігання

Економічне стимулювання має подвійне критичне значення для ефективного вирішення проблем у сфері поводження з відходами. З одного боку, це потужний інструмент впливу, що заохочує юридичних та фізичних осіб виконувати екологічні вимоги та впроваджувати практики, що зменшують відходи. З іншого боку, застосування цих механізмів є одним із ключових джерел фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища у процесі поводження з відходами.

Законодавством передбачено низку організаційно-економічних заходів, спрямованих на забезпечення утилізації відходів та зменшення обсягів їх утворення.

Одним із регуляторних інструментів є встановлення ставок екологічного податку, який справляється за розміщення відходів. Ці ставки мають бути диференційовані залежно від рівня небезпеки відходів та цінності території, де вони розміщуються.

Держава надає прямі стимули у вигляді податкових, кредитних та інших пільг суб'єктам підприємницької діяльності, які активно займаються утилізацією, зменшенням обсягів утворення відходів та впровадженням маловідходних технологій. Аналогічні пільги надаються підприємствам, які здають відходи як вторинну сировину або займаються їхнім збиранням і заготівлею.

Окрім пільг, держава застосовує механізми прямої фінансової підтримки. Це включає визначення пріоритетів щодо фінансування за державним контрактом для підприємств, які займаються обробленням, утилізацією відходів та впровадженням чистих технологій. Законодавство також передбачає надання пріоритетного державного кредитування, спеціальних державних субсидій на зменшення відсотків за банківські кредити, пов'язані з інвестиціями в утилізацію, а також дотацій з Державного та місцевих бюджетів для перевезення вторинної

сировини чи одержаних з неї напівфабрикатів. Пільги можуть надаватися також для поповнення обігових коштів підприємств, що здійснюють збирання, заготівлю, оброблення та утилізацію вторинної сировини, за умови цільового використання цих коштів на придбання та переробку відходів.

Додатково важливими є інструменти, що створюють фінансову та інформаційну інфраструктуру:

- створення фондів для цільового фінансування заходів утилізації за рахунок добровільних внесків виробників, власників відходів, суб'єктів господарювання та екологічного страхування;

- цільове фінансування науково-дослідних робіт для вирішення конкретних проблем утилізації та зменшення обсягів утворення відходів;

- формування державного банку даних щодо впроваджених в Україні технологій утилізації відходів.

Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень можуть встановлювати додаткові заходи для стимулювання утилізації та зменшення обсягів відходів на своїх територіях.

Фінансування заходів у сфері поводження з відходами головним чином покладається на кошти виробників відходів та їх власників. Проте для забезпечення повноцінного функціонування системи залучаються й інші джерела, зокрема:

- кошти місцевих бюджетів та кошти Державного бюджету України, передбачені на проведення відповідних заходів;

- кошти фондів охорони навколишнього природного середовища;

- добровільні внески підприємств, установ, організацій, громадян та їх об'єднань.

Незважаючи на наявність цих механізмів, система управління відходами в Україні характеризується неефективністю впроваджених економічних інструментів. Вони орієнтовані переважно на суб'єктів господарської діяльності і недостатньо стимулюють фізичних осіб – утворювачів побутових відходів.

ЛЕКЦІЯ 9.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

План

9.1. Поняття та принципи міжнародного екологічного права.

9.2. Джерела міжнародного екологічного права.

9.3. Світова екологічна політика.

9.4. Міжнародна інтеграція у сфері екології

9.5. Міжнародні об'єкти охорони навколишнього природного середовища

Основні принципи міжнародної екологічної співпраці.

9.1. Поняття та принципи міжнародного екологічного права

Міжнародне екологічне право, відоме також як міжнародне право навколишнього середовища, являє собою систему міжнародних принципів і норм. Ця галузь міжнародного публічного права, що є однією з наймолодших, регулює суспільні відносини між суб'єктами міжнародного права з ключових питань: охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення глобальної екологічної безпеки. Її фундаментальна мета полягає у задоволенні інтересів як нинішнього, так і майбутніх поколінь людства, гарантуючи їм право на здорове і сприятливе життя.

Хоча ідея необхідності міжнародного співробітництва у галузі охорони природи була вперше озвучена ще у 1913 році на I Природоохоронній міжнародній конференції у Берні, реальне інституціональне оформлення цих ідей відбулося лише у другій половині XX століття. Це стало прямим наслідком усвідомлення транскордонного характеру екологічних загроз.

Датою зародження міжнародного екологічного права вважається 1972 рік, коли була проведена Стокгольмська конференція ООН з навколишнього

середовища. Ця подія мала революційне значення. За її результатами було прийнято два основоположні документи: Стокгольмська декларація, яка вперше чітко сформулювала 26 принципів екологічно коректної поведінки держав, та Програма дій. На основі цієї Програми незабаром була заснована Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), яка стала головним координуючим органом у цій сфері.

Подальший розвиток та уточнення правових підходів відбулося у 1981 році на Нараді урядових експертів ЮНЕП у Монтевідео. Тут активно обговорювалися такі складні питання, як боротьба з транскордонними забрудненнями та механізми компенсації екологічної шкоди.

Знаковим етапом стала Конференція ООН у Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку, проведена у 1992 році. Ця масштабна подія за участі представників 179 держав світу закріпила концепцію сталого розвитку як нерозривний зв'язок між економічним прогресом та екологічною відповідальністю. Основними документами, прийнятими на цій конференції, були: Декларація Ріо-де-Жанейро (яка логічно продовжила принципи Стокгольмської декларації і отримала назву «Зеленого кодексу поведінки держав»), Порядок денний на XXI століття та Конвенція про біологічне різноманіття.

Європейський континент також продемонстрував інтенсивне співробітництво. У 1993 році на Європейській конференції міністрів у Люцерні була прийнята Програма дій спеціально для країн Центральної та Східної Європи. У 1995 році на конференції у Софії були схвалені Керівні принципи доступу до екологічної інформації та участі громадськості. Ці принципи були інкорпоровані у міжнародне право шляхом прийняття у 1998 році Орхуської конвенції – одного з найважливіших документів у сфері екологічної демократії, учасником якої є і Україна.

Зміст міжнародно-правової охорони навколишнього середовища складають чотири головні напрями діяльності. Вони включають обмеження шкідливих впливів на довкілля, встановлення раціонального та екологічно

доцільного режиму використання природних ресурсів, міжнародну охорону природних пам'яток та резервацій та регулювання науково-технічного співробітництва між державами.

Міжнародно-правова охорона поширюється на широкий перелік об'єктів, які умовно можна поділити на такі групи:

1) об'єкти природного (живого) середовища, до яких належать флора і фауна;

2) об'єкти неживого середовища, що охоплюють гідросферу (морські і прісноводні басейни), атмосферу (повітряний басейн), літосферу (грунт), а також космічний простір;

3) об'єкти штучного середовища, що виникли внаслідок цілеспрямованої діяльності людини.

Принципи міжнародного екологічного права поділяються на загальновизнані та спеціальні галузеві. Загальновизнані принципи, закріплені у Статуті ООН, включають суверенну рівність держав, територіальну цілісність, міжнародно-правову відповідальність у сфері екології та мирне розв'язання спорів.

Спеціальні принципи, які є основою міжнародного екологічного права, вперше були сформульовані на Стокгольмській конференції 1972 року.

1. Принцип суверенітету та транскордонної відповідальності.

Держава має суверенне право використовувати власні природні ресурси, але на ній лежить ключова відповідальність за те, щоб діяльність у межах її юрисдикції не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших держав чи районів за межами національної юрисдикції.

2. Принцип збереження ресурсів для майбутніх поколінь.

Природні ресурси Землі, включаючи невідтворювані, мають бути збережені та раціонально розроблені на благо нинішнього і майбутніх поколінь шляхом ретельного планування.

Найповніший та найбільш деталізований перелік принципів був прийнятий у Декларації Ріо 1992 року. Ці принципи відображають вимоги сталого розвитку.

1. Людиноцентричний підхід та інтеграція.

Турбота про людей займає центральне місце, а захист навколишнього середовища повинен бути невід'ємною частиною процесу розвитку і не може розглядатися окремо від нього.

2. Спільна, але відмінна відповідальність.

Держави несуть загальну, але відмінну відповідальність за погіршення стану глобального довкілля.

3. Принцип перестороги.

Держави зобов'язані широко застосовувати принцип застосування заходів перестороги відповідно до своїх можливостей для захисту навколишнього середовища, навіть якщо наукова впевненість у загрозі ще не повна.

4. Участь громадськості та інформованість.

Екологічні питання мають вирішуватися найефективніше за участю усіх заінтересованих громадян шляхом широкого надання екологічної інформації та забезпечення ефективної можливості використовувати судові і адміністративні процедури.

5. Відповідальність та компенсація.

Необхідна розробка національних законів щодо відповідальності і компенсації за негативні наслідки екологічної шкоди, завданої діяльністю.

6. Співпраця та запобігання шкоді.

Держави повинні активно співпрацювати для викорінення бідності, а також з метою стримування чи відвернення перенесення в інші держави будь-яких видів діяльності, які завдають суттєвої екологічної шкоди.

7. Захист під час збройних конфліктів.

Життєво важливим є поважати міжнародне право, яке забезпечує захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів.

8. Мирне розв'язання спорів.

Держави розв'язують всі свої екологічні спори мирним шляхом відповідно до Статуту ООН.

Загалом, міжнародне екологічне право є динамічною галуззю, що постійно розвивається, адаптуючись до зростаючих глобальних екологічних викликів.

9.2. Джерела міжнародного екологічного права

Джерела міжнародного екологічного права – це міжнародні нормативно-правові акти, які приймаються державами та іншими суб'єктами міжнародних відносин і містять правила поведінки, що регулюють відносини людини з навколишнім природним середовищем та екологічно значиму поведінку суб'єктів міжнародних екологічних правовідносин. Загалом, законодавча база міжнародного екологічного права постійно поповнюється та змінюється, що безпосередньо пов'язано зі зміною міжнародної ситуації та зростанням масштабів екологічних проблем.

Джерела міжнародного екологічного права поділяються на дві основні групи за юридичною силою.

1. Джерела, що мають обов'язкову силу (договірно-правові).

До цієї групи належать міжнародні конвенції, договори та угоди. Вони є обов'язковими лише для тих держав, які беруть у них участь та підписали їх.

2. Джерела, що мають рекомендаційний характер (м'яке право).

Сюди входять рішення та резолюції міжнародних конференцій, симпозіумів, форумів і нарад. Вони не створюють прямих юридичних зобов'язань, але формують стандарти, принципи та напрямки для подальшого розвитку міжнародного права.

Україна є активною учасницею великої кількості міжнародних конвенцій та договорів, пов'язаних з охороною навколишнього середовища. Серед них: Конвенція про біологічне різноманіття (1992 р.), Конвенція про захист Чорного моря від забруднень (1992 р.), Конвенція про охорону навколишнього середовища басейну ріки Дунай (1994 р.), а також ключові договори у сфері безпеки, що мають екологічне значення, як-от Договір про заборону

випробування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою (1963 р.).

Найінтенсивніше міжнародно-правове регулювання охорони навколишнього середовища здійснюється на європейському континенті завдяки активному розвитку інтеграційних процесів, що призвело до виникнення європейського права навколишнього середовища.

Діяльність Європейського Співтовариства (ЄС) у галузі навколишнього природного середовища має давню історію. Вже Римський договір 1957 р., який є засновницьким для ЄС, визначає захист навколишнього середовища як одну з основних цілей, напрямів і принципів діяльності організації, наділяючи ЄС відповідною компетенцією. Європейським Співтовариством проведено значні заходи у галузі екології та створено велику кількість обов'язкових норм Співтовариства.

Співробітництво з ЄС посідає особливе місце у системі пріоритетів України, оскільки, як зазначено у «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу», національні інтереси вимагають утвердження України як повноправного члена ЄС.

Основним документом, що визначає співпрацю у цій галузі, є Угода про партнерство і співробітництво між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами і Україною, підписана у 1994 р. (набула чинності у 1998 р.). Стаття 63(1) Угоди про партнерство і співробітництво прямо передбачає, що Сторони «розвивають та зміцнюють співробітництво між ними в галузі охорони навколишнього середовища та охорони здоров'я».

Співробітництво здійснюється через низку механізмів:

- планування заходів з подолання наслідків катастроф та інших надзвичайних ситуацій;
- обмін інформацією та експертами;
- проведення спільної дослідницької діяльності;
- удосконалення національного законодавства в напрямку стандартів Співтовариства;

- співробітництво на регіональному та міжнародному рівнях;
- розробка стратегії, зокрема щодо глобальних кліматичних проблем, з метою досягнення сталого розвитку;
- дослідження впливу на навколишнє середовище.

Для забезпечення цієї співпраці створено низку двосторонніх інституцій.

Важливим фактором правової реформи та інтеграції України до Європейського Союзу є формування та виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Адаптація законодавства – це поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу. Загальнодержавна програма (схвалена у 2002 р., затверджена у 2004 р.) є комплексом завдань, спрямованих на реалізацію державної політики та створення сучасної правової системи України. Ця програма визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в ЄС. Механізм включає власне адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші заходи.

В Україні створено основні політико-правові та організаційні засади адаптації. Кабінет Міністрів України запровадив єдину систему планування, координації та контролю нормотворчої діяльності і роботи з адаптації, щорічно розробляє та затверджує план роботи, передбачаючи для цього видатки у Державному бюджеті.

Європейський Союз послідовно підтверджував свою готовність підтримувати Україну в адаптації законодавства, що є ключовим елементом двостороннього співробітництва. На самітах (зокрема, Копенгагенському у 2002 р. та Ялтинському у 2003 р.) було досягнуто спільного розуміння, що інтенсифікація роботи з адаптації національного законодавства, норм і стандартів до норм ЄС є одним із найбільш ефективних шляхів використання можливостей, що відкриваються, особливо в контексті розширення ЄС.

Інтеграція до ЄС традиційно пов'язана з просуванням суспільства в бік більшої відкритості й прозорості, що вимагає залучення широких верств населення до прийняття рішень. Охорона довкілля є в Україні тією сферою, де громадська активність є найвищою, про що свідчить постійне зростання кількості громадських формувань екологічного профілю.

Україна стала другою державою, що ратифікувала Орхуську конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (липень 1999 р.). На виконання вимог цієї Конвенції до законодавства України було внесено низку змін. Сучасне законодавство України надає можливість застосовувати на практиці норми Орхуської конвенції, гарантуючи реалізацію екологічних прав громадян та їхній захист від порушень. Водночас, послідовний розвиток демократичних принципів у цій сфері вимагає подальшого вдосконалення законодавства, яке гарантує участь громадськості в екологічно важливій діяльності.

9.3. Світова екологічна політика. Міжнародна інтеграція у сфері екології

Міжнародна екологічна політика є двоєдиним процесом: з одного боку, це імплементація (впровадження) міжнародних вимог до державної екологічної політики України, а з іншого – це процес ефективного відстоювання та захисту національних інтересів України на міжнародній арені. Ці інтереси пов'язані з природокористуванням, охороною навколишнього природного середовища, забезпеченням екологічної безпеки та політикою держави у сфері попередження і реагування на надзвичайні екологічні ситуації.

Міжнародна екологічна політика є складовою державної екологічної політики України і, водночас, частиною міжнародної політики держави. Вона спирається на чинну законодавчу, нормативну та організаційно-управлінську базу, спонукаючи до постійного вдосконалення природоохоронних інституцій.

Висока пріоритетність екологічного чинника у міжнародних відносинах постійно зростає через прогресуюче погіршення стану біосфери, що призвело до глобальної екологічної кризи. Складові цієї кризи стають екологічними імперативами, що визначають нові норми та правила взаємодії держав. Таким чином, проблема гармонізації відносин суспільства і природи набула глобального значення.

Україна бере активну участь у розв'язанні міжнародних екологічних проблем, зокрема тих, що пов'язані з викидами в атмосферу, парниковим ефектом та транскордонними екологічними конфліктами. Вирішення цих питань регулюється міжнародними зобов'язаннями України та участю нашої держави в міжнародних органах, рішення яких мають або дорадчий, або обов'язковий до виконання характер.

Гармонізація міжнародних екологічних відносин є одним з основних шляхів виходу світової спільноти з екологічної кризи. Загальновизнаним є той факт, що реалізувати стратегію виходу з неї можна лише на основі спільних, скоординованих зусиль усіх країн. Наразі жодна країна не здатна вирішити свої екологічні проблеми самостійно. Потрібні чіткі узгоджені дії та їх координація на міжнародно-правовій основі.

Вирішення всіх цих проблем можливе лише на базі багатостороннього міжнародного співробітництва.

Формами такого співробітництва є:

- 1) організація наукових та практичних зустрічей;
- 2) створення міжнародних організацій (як міжурядових, так і неурядових);
- 3) укладання офіційних договорів та угод, що координують спільні зусилля з охорони природи;
- 4) діяльність міжнародних громадських партій та організацій.

У світі існує значна кількість міжнародних екологічних організацій, які проводять різноманітні наукові дослідження впливу діяльності людини на клімат, атмосферу, гідросферу, ґрунти, рослинність і тваринний світ, передбачення природних катастроф (землетрусів, цунамі), а також роботи в

галузі біологічних та генетичних наслідків забруднення навколишнього середовища.

9.4. Міжнародні об'єкти охорони навколишнього природного середовища

Об'єкти міжнародно-правової охорони навколишнього середовища – це природні об'єкти і комплекси, з приводу яких між суб'єктами міжнародного права виникають екологічні правовідносини. Ці об'єкти поділяються на дві основні категорії: міжнародно-правові об'єкти, вплив на які відбувається з територій окремих держав, і об'єкти, вплив на які відбувається з міжнародної території або з території зі змішаним режимом. При цьому деякі об'єкти, як, наприклад, флора і фауна, можуть належати до обох груп.

1. Об'єкти, що зазнають впливу з території окремих держав.

До цієї категорії повітряне середовище, внутрішні води, флора і фауна.

Повітряне середовище визнане загальним надбанням людства. Основний шкідливий вплив на атмосферу походить із територій окремих держав унаслідок їхньої діяльності, що спричиняє викиди сірки, які породжують кислотні дощі; викиди вуглекислого газу, що сприяють наростанню парникового ефекту; використання і витік хімічних речовин, які руйнують озоновий шар Землі; та витік радіоактивних речовин.

Міжнародні зусилля щодо зниження викидів шкідливих газів відображені у таких актах, як Кіотський протокол, ратифікований Україною у 2004 році. Іншим надзвичайно успішним міжнародним договором є Монреальський протокол про речовини, що виснажують озоновий шар, створений для захисту озонового шару через припинення або обмеження виробництва відповідних хімічних речовин. Договір, відкритий для підпису у 1987 році та чинний з 1989 року, був майже всесвітньо ухвалений та постійно доповнювався (Гельсінкі, Лондон, Копенгаген, Монреаль, Пекін та ін.).

Внутрішні води (річки та озера) є об'єктами міжнародного права навколишнього середовища, навіть якщо знаходяться на території окремих держав. Водотоки (система поверхневих і підземних вод) привернули увагу міжнародної спільноти через те, що деякі річки є міжнародними, протікаючи по території двох або більше держав, а також через те, що води річок так чи інакше потрапляють у міжнародні води.

Міжнародне співтовариство намагається захистити прісні води міжнародного значення від забруднень детергентами, що застосовуються в миючих речовинах; хлоридами, які використовуються при дезінфекції води; а також від скидання нафти і нафтопродуктів. Деякі озера, як, наприклад, озеро Ломан, захищаються через їх віднесення до об'єктів світової природної спадщини. Значення міжнародної охорони внутрішніх вод підкреслює екологічна катастрофа в Румунії у січні 2000 року, коли внаслідок аварії майже 100 000 м³ води з високим вмістом ціанідів потрапило в річку Тису, а з неї в Дунай, що призвело до загибелі 80 % рибних запасів у Тисі та міжнародного позову Угорщини про відшкодування шкоди.

Фауна і флора є змішаним об'єктом правового регулювання. Міжнародний захист надається зникаючим та рідкісним видам флори і фауни, мігруючим видам тварин та середовищу їхнього життя в окремих регіонах.

Співробітництво держав у цій сфері включає охорону рослинного світу (карантин, захист тропічної деревини), охорону конкретних видів тварин (атлантичних тюленів, білих ведмедів, зникаючих видів Світової Червоної книги) та охорону місць проживання (водно-болотні угіддя, місця проживання перелітних птахів).

2. Об'єкти, що зазнають впливу з міжнародних територій або територій зі змішаним режимом.

До цієї категорії міжнародно-правових об'єктів відносяться космос, Світовий океан, об'єкти загального надбання людства, а також випадки використання природи у військових цілях.

Світовий океан – це найбільша екосистема, що займає понад 70 % території планети. Різке збільшення кількості та хімічного складу скидів продуктів життєдіяльності людства поставили під загрозу його механізм самоочищення. Міжнародне право навколишнього середовища забороняє або обмежує скидання у Світовий океан:

- нафти і нафтопродуктів;
- синтетичних продуктів, включаючи всі види пластмас, риболовні сіті і сміттєві мішки;
- отруйних речовин (хлорорганічні сполуки, ртуть, кадмій), а також матеріалів для біологічної і хімічної війни;
- радіоактивних матеріалів, скидання та захоронення яких обмежується міжнародним правом.

Космос – простір за межами атмосфери Землі. Хоча його використання поки обмежене, міжнародне співтовариство вже постало перед проблемою «космічного сміття». Його накопичення на навколоземних орбітах створює загрозу, що може унеможливити подальший вихід людства в космос. Міжнародне право навколишнього середовища обмежує випробування ядерної зброї в космосі. Встановлено екологічний імунітет деяких об'єктів, які є загальним надбанням людства, тобто їх вилучення з господарської діяльності. Стосовно космосу, екологічний імунітет поширюється на Місяць.

Об'єкти загального надбання людства – це території, які не перебувають під суверенітетом будь-якої держави і володіють екологічним імунітетом. Прикладом такого об'єкта є Антарктида.

Міжнародним правом навколишнього середовища заборонено вороже використання засобів впливу на природне середовище з метою заподіяння шкоди іншим державам (погодна чи тектонічна війна, екоцид). Тим не менш, історія знає чимало прикладів таких екологічних війн:

- війна у В'єтнамі, під час якої було використано понад 100 000 т напалму, що стало частиною стратегії спустошення лісів і плантацій;

- Ірано-Іракська війна, під час якої відбувалися атаки на нафтові танкери, внаслідок чого у Перську затоку потрапили мільйони тон нафти, завдавши широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу;

- війна в Кувейті (1991 р.), під час якої загальна кількість нафти, що потрапила в Перську затоку, склала не менше 11 млн барелів. Пожежі на нафтових свердловинах призвели до утворення цілих озер, забруднення ґрунту та високого забруднення атмосфери, викликавши чорні дощі в сусідніх країнах і респіраторні захворювання;

- війни із застосуванням збідненого урану у Югославії та Іраку. При цьому використовувалися бомби з сердечниками зі збідненого урану-238, що призвело до радіоактивного зараження території та скандалу, пов'язаного з негативним впливом радіації на стан здоров'я миротворців та місцевого населення.

Екологічні наслідки цих та інших війн часто залишаються невідомими через відсутність точних підрахунків.

9.5. Основні принципи міжнародної екологічної співпраці

У сучасному світі існує тверде розуміння, що ефективне вирішення екологічних проблем можливе лише завдяки спільним зусиллям держав та інших суб'єктів міжнародного права. Міжнародне співробітництво з питань охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування здійснюється у двох основних формах: договірній та організаційній.

Договірна форма співпраці реалізується через укладення міжнародних договорів, конвенцій та угод, які безпосередньо спрямовані на вирішення конкретних екологічних проблем (наприклад, боротьба зі зміною клімату, охорона біорізноманіття тощо).

Організаційна форма співробітництва проявляється у створенні та діяльності міжнародних міжурядових екологічних організацій та в організації міжнародних конференцій, форумів і нарад з проблем охорони навколишнього середовища.

Основою міжнародного співробітництва у цій галузі є міжнародно-правове регулювання. Воно базується як на загальновизнаних принципах міжнародного права (наприклад, суверенітет і сумлінне виконання міжнародних зобов'язань), так і на спеціальних принципах, які сформувалися в рамках самостійної галузі – міжнародного екологічного права.

Міжнародно-правова охорона навколишнього середовища здійснюється на основі наступних ключових принципів.

1. Захист навколишнього середовища на благо нинішнього і майбутніх поколінь. Цей принцип відображає концепцію сталого розвитку.

2. Неприпустимість транскордонної шкоди. Держави повинні забезпечувати, щоб діяльність у межах їхньої юрисдикції не завдавала шкоди довкіллю інших держав.

3. Забезпечення екологічної безпеки.

4. Неприпустимість радіоактивного зараження.

5. Міжнародно-правова відповідальність держав за шкоду навколишньому середовищу.

6. Контроль за дотриманням міжнародних договорів з охорони навколишнього середовища.

7. Екологічно обґрунтоване, раціональне використання природних ресурсів.

8. Захист екологічних систем Світового океану.

9. Заборона військового чи іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище.

Внутрішня і зовнішня екологічна політика держав, заснована на цих принципах, повинна сприяти забезпеченню національного та міжнародного екологічного правопорядку. Крім держав і міждержавних організацій, в сфері охорони навколишнього середовища надзвичайно активно діють міжнародні неурядові організації. Вони відіграють ключову роль у залученні уваги громадськості, урядів та всього міжнародного співтовариства до найбільш гострих проблем охорони природи.

ГЛОСАРІЙ

Аварія – небезпечна подія, що спричинила загибель людей або створює на об'єкті чи окремій території загрозу життю та здоров'ю людей і призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання і транспортних засобів, порушення виробничого або транспортного процесу чи завдає шкоди довкіллю.

Видобування корисних копалин – найбільш поширений, але й водночас небезпечний для навколишнього природного середовища та людини вид права користування надрами.

Вичерпання водних об'єктів – процес, який характеризується кількісним зменшенням природних запасів води у водоймах і джерелах внаслідок неправомірних дій або ж природних стихійних явищ чи значними якісними змінами в результаті хімічного, радіаційного забруднення до такого ступеня, що вода не може бути використана для водокористування.

Відновлення лісів – посадка деревних насаджень на лісових ділянках, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища тощо).

Вода агресивна – природна або технологічна вода, що має здатність руйнувати ґрунти, гірські породи, металеві конструкції, будівельні матеріали через наявність у ній розчинених газів, солей і кислот. Агресивність води залежить від її хімічного складу.

Вода атмосферна – вода у рідкому чи твердому стані, що випадає з атмосфери на земну поверхню у вигляді опадів і бере участь у загальному кругообігу Земної кулі.

Вода питна – вода, яка за органолептичними властивостями, хімічним і мікробіологічним складом та радіологічними показниками відповідає стандартам і санітарному законодавству.

Води підземні – води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах.

Води поверхневі – води різних водних об'єктів, що знаходяться на земній поверхні.

Води стічні – води, що утворилися у процесі господарсько-побутової та виробничої діяльності, а також відведені із забудованої території, на якій вони утворилися внаслідок випадання атмосферних опадів. Розрізняють – побутові, промислові, дощові, талі, сільськогосподарські, каналізаційні.

Водна екосистема – екосистема, у структурі і функціонуванні якої провідна роль належить воді як абіотичному компоненту середовища існування гідробіонтів.

Водний об'єкт – природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, лиман, річка, струмок, озеро, водосховище, ставок, канал, а також водоносний горизонт).

Водні ресурси – 1) обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території; 2) природні запаси вод річок, озер, боліт, водосховищ, льодовиків, морів і океанів, а також запаси підземних вод певної території, які використовуються або їх можна буде використовувати для потреб населення і різних галузей господарства.

Водогосподарська екологія – науковий напрям, який комплексно і всебічно вивчає водогосподарський і екологічний стан водних і навколоводних екосистем, розробляє кількісні та якісні методи визначення впливу господарської діяльності на використання водних ресурсів та їхній стан, обґрунтовує методи, способи, нормативи і технології для мінімізації цього впливу, щоб забезпечити стале функціонування, розвиток водних екосистем і екологічно безпечне водокористування.

Водозабезпеченість – ступінь відповідності потреби у воді фактичному забезпеченню водоспоживача, що виражається в одиницях об'єму.

Водокористування – використання вод (водних об'єктів) для задоволення потреб населення, промисловості, сільського господарства, транспорту та інших галузей господарства, включаючи право на забір води, скидання стічних вод та інші види використання вод (водних об'єктів).

Водоохоронні заходи – комплекс компенсаційних заходів у басейнах річок, спрямованих на реалізацію вимог природоохоронного законодавства.

Водоохоронні зони – природоохоронні території регульованої господарської діяльності, які виокремлюють уздовж морів, навколо озер, водосховищ та інших водойм. Вони призначені для створення сприятливого режиму водних об'єктів, запобігання їх забрудненню, засміченню і вичерпанню, знищенню навколоводних рослин і тварин, а також зменшенню коливань стоку.

Геологічна розвідка родовищ корисних копалин – сукупність геологорозвідувальних робіт і пов'язаних з ними досліджень, що проводяться з метою виявлення і геолого-економічної оцінки запасів мінеральної сировини в надрах.

Геологічне вивчення надр – спеціальні роботи і дослідження, спрямовані на одержання інформації про надра для задоволення потреб суспільства.

Геологічні пошуки – сукупність робіт з відкриття родовищ корисних копалин.

Гірничий відвід – частина надр, надана користувачам для промислової розробки родовищ корисних копалин та цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин.

Ґрунт – верхній шар земної кори, що сформувався під впливом живих організмів і природних чинників та характеризується родючістю.

Джерела екологічного права – нормативні акти, що містять еколого-правові норми, призначені для регулювання екологічних правовідносин.

Дозвіл на добування – документ (ліцензія, відстрільна картка, дозвіл на селекційний, діагностичний та науковий відстріл), який дає право на добування (в тому числі відлов) дикої тварини (тварин), а також право на використання (транспортування, перенесення, зберігання) продукції полювання.

Дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів – офіційний документ, який засвідчує право підприємств, установ, організацій, громадян на використання конкретних природних ресурсів у межах затверджених лімітів.

Дослідно-промислова розробка надр – остання стадія геологічного вивчення ділянки надр, яка попередньо була досліджена. Корисні копалини –

природні мінеральні речовини, які можуть використовуватися безпосередньо або після їх обробки.

Екологічна безпека – стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.

Екологічна безпека транспортних засобів – дотримання правил, лімітів, нормативів викидів і скидів забруднюючих речовин, які забезпечують екобезпеку всіх видів транспорту (автомобільного, повітряного, трубопровідного тощо).

Екологічна інформація – відкриті, повні та достовірні відомості про природні явища, події, предмети, процеси та осіб у сфері приналежності природних ресурсів, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення й охорони навколишнього природного середовища, які надаються своєчасно.

Екологічні права – вид суб'єктивних прав, які являють собою сукупну міру можливої поведінки у галузі належності екологічних об'єктів, їх використання, відтворення й охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки.

Екологія – наука про взаємовідносини людини, тварин, рослин і мікроорганізмів між собою і навколишнім середовищем.

Забруднені водні об'єкти – водні об'єкти, склад і властивості води яких змінилися в результаті впливу або виробничої діяльності чи побутового використання населенням до такого ступеня, коли водні об'єкти стають частково або повністю непридатними для одного з видів водокористування.

Запобігання виникненню надзвичайних екологічних ситуацій – підготовка і реалізація соціально-економічних, політичних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних та інших заходів, спрямованих на регулювання техногенної та природної безпеки, проведення оцінки рівнів ризику, завчасне

реагування на загрозу виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру на основі відомостей моніторингу, висновків експертизи, матеріалів досліджень та прогнозів щодо можливого перебігу подій з метою недопущення їх переростання у надзвичайну ситуацію техногенного та природного характеру або пом'якшення її можливих наслідків.

Засмічення водних об'єктів – процес привнесення у водні об'єкти сторонніх предметів і матеріалів, що шкідливо впливають на стан вод.

Захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – система організаційних, технічних, медико-біологічних, фінансово-економічних та інших заходів щодо запобігання та реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру і ліквідації їх наслідків, що реалізуються центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, відповідними силами та засобами підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності і господарювання, добровільними формуваннями та спрямовані на захист населення й територій, а також матеріальних, культурних цінностей та довкілля.

Земельне правопорушення – суспільно шкідлива дія чи бездіяльність, що суперечить нормам земельного права, за вчинення якої винна, деліктоздатна особа несе юридичну відповідальність.

Землекористування – 1) порядок, умови і форми користування земельними масивами чи ділянками, що надані підприємствам, товариствам, об'єднанням, кооперативам та господарствам; 2) сукупність територій, що експлуатуються землекористувачем.

Землі житлової та громадської забудови – земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування.

Землі лісгосподарського призначення – землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства. Землі оздоровчого призначення – землі, що мають природні лікувальні властивості, які

використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей.

Землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення – ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природнозаповідного фонду.

Землі промисловості транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення – земельні ділянки, надані в установленому порядку підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності.

Землі рекреаційного призначення – землі, які використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів.

Землі сільськогосподарського призначення – землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для цих цілей. Земля як об'єкт охоронних відносин – поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею.

Зона надзвичайної екологічної ситуації – окрема місцевість України, на якій виникла надзвичайна екологічна ситуація.

Катастрофа – велика за масштабами аварія чи інша подія, що призводить до тяжких наслідків.

Ліс – один з основних типів рослинного світу, що складається із сукупності деревних, чагарникових, трав'янистих та інших рослин, включаючи тварин і мікроорганізми, які впливають один на одного, взаємодіють між собою і з навколишнім середовищем.

Лісова патологія – порушення нормального стану лісових дерев і насаджень внаслідок дії різних чинників: абіотичні (мороз, посуха, пізні весняні й ранні осінні заморозки, зимові відлиги, коливання рівня ґрунтових вод, вітровали, сніголами), біотичні (генетичні порушення, збудники вірусних,

бактеріальних, грибкових хвороб, нематоди, паразитичні рослини, комахи-фітофаги, безхребетні та хребетні тварини), антропогенні (рекреаційне навантаження, промислове забруднення повітря, ґрунту, вод, коливання рівня ґрунтових вод внаслідок промислової діяльності, забруднення ґрунту побутовими стоками та стоками з полів, що містять залишки агрохімікатів і пестицидів). Лісова типологія – вчення про взаємозв'язки із середовищем, в основі якого лежать дослідження лісових екосистем.

Лісопарк – природний впорядкований ліс, призначений для відпочинку населення і організований у конкретну ландшафтнопланувальну систему за допомогою постійної реконструкції насаджень. Лісорозведення – посадка деревних насаджень на призначених для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю, насамперед низькопродуктивних та непридатних для використання в сільському господарстві (яри, балки, піски), на землях сільськогосподарського призначення, виділених для створення полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень. Навчальний посібник

Ліцензування в екологічних відносинах – елемент загальнодержавного процесу ліцензування певних видів господарської діяльності.

Мета екологічного права – регулювання і забезпечення ефективного використання природних ресурсів; забезпечення якості навколишнього природного середовища; гарантування екологічної безпеки, реалізації і захисту екологічних прав громадян.

Методи правового регулювання екологічних правовідносин – способи і прийоми, спрямовані на ефективне регулювання екологічних правовідносин, забезпечення реалізації прав і дотримання обов'язків суб'єктами цих відносин у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки умов проживання людей.

Мисливство – один з основних видів спеціального використання тваринного світу, який задовольняє матеріальні, рекреаційні та інші потреби громадян і суспільства; добування диких звірів і птахів, які віднесені до об'єктів

полювання і перебувають у стані природної волі чи напіввільних умовах у межах мисливських угідь.

Мисливське господарство як галузь – сфера суспільного виробництва, основними завданнями якого є охорона, регулювання чисельності диких тварин, використання та відтворення мисливських тварин, надання послуг мисливцям щодо здійснення полювання, розвиток мисливського собаківництва. Мисливське собаківництво – діяльність, пов'язана з розведенням, вирощуванням, утриманням, обліком, підготовкою до полювання та використанням для потреб мисливців собак мисливських порід.

Мисливські тварини – дикі звірі та птахи, що можуть бути об'єктами полювання.

Мисливські трофеї – відповідним чином оброблені частини мисливських тварин (шкури, роги, черепи, ікла тощо), добуті шляхом полювання, які використовуються у наукових, естетичних, культурних та освітніх цілях.

Мисливські угіддя – ділянки земної поверхні (території і акваторії), які є середовищем перебування диких тварин і де можливе їх добування.

Моніторинг вод – система спостережень, збирання, обробки, збереження та аналізу інформації про стан водних об'єктів, прогнозування його змін та розробки науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття відповідних рішень.

Надра – частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння.

Незаконно добута продукція полювання – дика тварина чи її частина, добута (відловлена) чи набута будь-яким іншим шляхом з порушенням вимог цього Закону чи інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до нього, що регулюють відносини у сфері користування природними ресурсами України.

Норма відстрілу – встановлена кількість мисливських тварин, дозволена для добування одним мисливцем за визначений строк полювання. Полювання –

безпосередні дії мисливця, спрямовані на добування диких звірів і птахів, які віднесені до державного мисливського фонду і перебувають у мисливських угіддях.

Норми екологічного права – правила поведінки, які регулюють відношення людей з приводу охорони та використання навколишнього природного середовища.

Об'єкт надрокористування – індивідуалізована на місцевості, у натурі, частина (ділянка) державного фонду надр, що надається в користування для певної мети, – гірничий відвід.

Об'єкт права водокористування – відокремлена ділянка водного об'єкта, надана конкретному водокористувачу в користування для певної мети.

Об'єкти екологічного права – сукупність природних, природно-соціальних умов і процесів, природних ресурсів і комплексів, екосистем та життя і здоров'я громадян, що підлягають охороні за допомогою норм екологічного законодавства.

Об'єкти екологічної безпеки – людина і громадянин; суспільство (його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси); держава.

Об'єктивне право лісокористування – сукупність правових норм, які регулюють порядок і умови раціонального користування і відтворення лісів, їх охорони і захисту, підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин у зазначеній галузі.

Охорона земель – система організаційних, правових та інших заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання земельного фонду, запобігання необґрунтованому вилученню земель із сільськогосподарського обігу, захист земельних ресурсів від шкідливих антропогенних впливів, а також на відтворення та підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого правового режиму земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історикокультурного призначення.

Поняття екологічного права – інтегрована правова спільність (комплексна галузь права), яка об'єднує сукупність еколого-правових норм, що регулюють екологічні відносини з метою ефективного використання, відтворення, охорони природних ресурсів, забезпечення якості навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки, реалізації захисту екологічних прав.

Право водокористування – право конкретного суб'єкта користуватися, володіти, а в певних випадках і розпоряджатися наданим йому у визначеному порядку відповідним водним об'єктом у межах, передбачених водним законодавством.

Право користування надрами – інститут екологічного права, що регулює за допомогою правових норм суспільні відносини, які виникають з приводу використання надр.

Правова охорона вод – закріплена в законодавстві система державних та громадських заходів, спрямована на запобігання забрудненню, засміченню, вичерпанню вод, та організацію раціонального використання водних ресурсів для задоволення потреб народного господарства і забезпечення матеріальних, екологічних і культурно-оздоровчих інтересів населення, а також на ліквідацію негативних явищ і поліпшення стану вод.

Правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації – особливий правовий режим, який може тимчасово запроваджуватися в окремих місцевостях у разі виникнення надзвичайних екологічних ситуацій і спрямовується для попередження людських і матеріальних втрат, відвернення загрози життю і здоров'ю громадян, а також усунення негативних наслідків надзвичайної екологічної ситуації.

Предмет екологічного права – екологічні правовідносини, що виникають у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, і забезпечення екологічної безпеки існування людей, які базуються на формах різноманітного права власності, права природокористування і права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Принципи екологічного права – вихідні засади та загальнообов’язкові правила, зафіксовані в регулятивних і охоронних еколого-правових нормах, що спрямовані на досягнення мети екологічної політики України і забезпечення завдань екологічного права.

Природне середовище – сукупність абіотичних та біотичних факторів, що впливають на організми.

Природний ландшафт – цілісний природно-територіальний комплекс з генетично однорідними, однотиповими природними умовами місцевостей, які сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів.

Природний регіон – природно-територіальне утворення значної площі, суцільність якого визначається характерними для нього фітоландшафтними, фізико-географічними, адміністративними та іншими ознаками, що характеризуються типовими та унікальними природними комплексами, різноманітним рослинним і тваринним світом і виконує регіональну екостабілізуючу роль.

Природні комплекси – сукупність взаємопов’язаних частин природних об’єктів, виділених з метою створення заповідної території.

Природні ресурси – об’єкти, умови, процеси природи, які використовуються або можуть бути використані в суспільному виробництві як засоби виробництва та предмети споживання для задоволення матеріальних, наукових і культурних потреб людини тощо.

Природні родовища корисних копалин – нагромадження мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, у джерелах вод та газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання.

Природно-антропогенний об’єкт – природний об’єкт, що зазнав зміни в процесі виробничої або будь-якої іншої діяльності людини.

Радіаційна безпека – дотримання допустимих меж радіаційного впливу на персонал, населення та навколишнє природне середовище, встановленого нормами, правилами та стандартами з безпеки.

Раціональне використання природних ресурсів – комплексна екологічно-економічна діяльність, яка полягає в науково обґрунтованому, плановому, ефективному використанні і витрачанні природних ресурсів для задоволення економічних потреб суспільства в поєднанні з вимогами з їхньої охорони, відтворення, захисту навколишнього середовища з урахуванням можливих екологічно шкідливих наслідків експлуатації природних багатств

Рибальство – процес вилову (вилову, добування, збирання) не тільки риби, а всіх водних живих ресурсів, тобто організмів, життя яких неможливе без перебування (знаходження) у воді.

Система екологічного права – розміщення у певній логічній послідовності його структурних підрозділів, яка обумовлена змістом екологічних відносин, що є предметом екологічного права.

Суб'єкти екологічного права – народ України, держава (яка реалізує свої правомочності через відповідні органи державної влади, наділені компетенцією щодо регулювання екологічних відносин), територіальні громади (реалізують свої правомочності безпосередньо або через органи місцевого самоврядування), фізичні й юридичні особи. громадські, міжнародні і релігійні об'єднання, іноземні держави тощо.

Суб'єктивне право лісокористування – встановлена і гарантована законом можливість конкретних суб'єктів на безпосередню експлуатацію лісів з метою задоволення потреб у лісових ресурсах, добування їх корисних властивостей.

Тваринний світ – тваринне населення земної кулі – історично сформована сукупність особин одного або багатьох видів тварин у межах якоїсь території (акваторії). Характеризується видовим складом (фауна) й чисельністю особин.

Техногенні родовища корисних копалин – місця, де накопилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені і мають промислове значення.

Упорядкування мисливських угідь – науково обґрунтована оцінка та інвентаризація типів мисливських угідь, видового, кількісного та якісного складу мисливських тварин певного господарства або окремого регіону, розроблення (з урахуванням природних та економічних умов) режиму ведення мисливського господарства з визначенням заходів щодо охорони, раціонального використання, відтворення мисливських тварин, збереження та поліпшення стану угідь.

Функції екологічного права – основні напрями впливу норм екологічного права на волю і поведінку суб'єктів екологічних правовідносин і забезпечення правопорядку в галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки.

Червона книга – основний державний документ, який містить узагальнені відомості про сучасний стан видів тварин і рослин України, що перебувають під загрозою зникнення.

Ядерна безпека – дотримання норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів, що забезпечують радіаційну безпеку.

ЛІТЕРАТУРА

Рекомендована навчально-наукова література

1. The Ecology Book. Big Ideas Simply Explained /T, Juniper. 2019. 352 p.
2. Екологічне право : підручник / [А. П. Гетьман та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. Нац. акад. прав. наук України А. П. Гетьмана ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2021. 552 с.
3. Екологічне право України : навч. посіб. / [Н. С. Гавриш та ін.] ; за ред. проф. І. І. Каракаша, д-ра юрид. наук Т. Є. Харитонової, канд. юрид. наук А. І. Черемнової ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Гельветика, 2018. 383 с
4. Екологічне право України: підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А.П Гетьман, М.В шульга, В.К. Попов та ін.; За ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Х.: Право, 2019. 384 с.
5. Кобецька Н. Р. Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики: монографія.. – Івано-Франківськ.: Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, 2016. – 271 с.
6. Краснова М. В. Екологічне право України. Загальна частина : підручник / М. В. Краснова, Ю. А. Краснова. К. : ВПЦ "Київський університет", 2021. 191 с
7. Снітинський В.В., Хірівський П.Р., Гнатів П.С. та ін.. Екотоксикологія. Навчальний посібник. К., 2019. 396 с.
8. Земельне право України: навчальний посібник / За ред. І.І. Каракаша і Т.Є. Харитонової. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Одеса : Юридична література, 2017. 588 с.

Нормативно-правові акти

1. Конституція України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

2. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи. Закон України від 27 лютого 1991 року. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12#Text>.
3. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25 червня 1991 р. №1268-XII. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
4. Про природно-заповідний фонд України. Закон України від 16 червня 1992 р. №2456-XII. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>.
5. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 року. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Водний кодекс України від 6 червня 1995 року. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>.
8. Про оцінку впливу на довкілля. Закон України від 23 травня 2017 року. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>.
9. Про стратегічну екологічну оцінку. Закон України від 20 березня 2018 року. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text>.
10. Про управління відходами. Закон України від 20 червня 2022 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text>.
11. Про рослинний світ. Закон України від 9 квітня 1999 р. №591-XIV. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text>.
12. Про мисливське господарство та полювання. Закон України від 22 лютого 2000 р. №1478-III. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1478-14#Text>.
13. Про охорону культурної спадщини. Закон України від 8 червня 2000 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

14. Про зону надзвичайної екологічної ситуації. Закон України від 13 липня 2000 р. № 1908-III. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text>.

15. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.

16. Про тваринний світ. Закон України від 13 грудня 2001 р. № 2894-III. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text>.

17. Про питну воду та питне водопостачання. Закон України від 10 січня 2002 р. №2918-III. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2918-14#Text>.

18. Про Червону книгу України. Закон України від 7 лютого 2002 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14#Text>.

19. Про охорону земель. Закон України від 19 червня 2003 року. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>.

20. Про екологічний аудит. Закон України від 24 червня 2004 року. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1862-15#Text>.

21. Про екологічну мережу України. Закон України від 24 червня 2004 року. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text>.

22. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року. Затверджено Законом України від 28 лютого 2019 року №2697-VIII. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.

23. Про Державний земельний кадастр. Закон України від 7 липня 2011 року № 3613-VI. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text>.

24. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища: роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 27.06.2001 р. № 02-5/744. Вісник господарського судочинства. 2001. № 4. С. 92.

25. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 року. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?Nreg=435-15>.

Інформаційні ресурси

1. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. Режим доступу: <https://www.mon.gov.ua>
2. Веб-сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <https://rada.gov.ua>
3. Урядовий портал України. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua>
4. Веб-сайт Президента України. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua>
5. Екологічні сторінки України. Режим доступу: <http://www.nature.org.ua>.
6. Офіційний сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. Режим доступу: <https://mepr.gov.ua>.
7. Єдиний державний реєстр судових рішень України. **Режим доступу:** <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
8. The Organization for Security and Cooperation in Europe. Режим доступу: <http://www.osce.org>.
9. The United Nations Organisation. Режим доступу: <http://www.un.org>.
10. The European Public Law Organization. Режим доступу: <http://www.eplo.eu>.
11. UN Treaty Collection. Режим доступу: <http://treaties.un.org>.
12. The World Wildlife Fund. Режим доступу: <http://wwf.panda.org>.
13. Secretariat of the Antarctic Treaty. Режим доступу: <http://www.ats.aq/>.
14. Australasian Legal Information Institute. Режим доступу: <http://www.austlii.edu.au>.
15. Commision for the Conservation of Antarctic Marine Living Resources. Режим доступу: <http://www.ccamlr.org>.

16. The Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals.
Режим доступа: <http://www.cms.int>.
17. The Council of Europe. Режим доступа: <http://www.coe.int>.
18. The European Environment Agency. Режим доступа:
<http://www.eea.europa.eu>.
19. The International Institute for Sustainable Development. Режим доступа:
<https://enb.iisd.org/>.
20. International Maritime Organization. Режим доступа: <http://www.imo.org>.
21. The World Law Guide. Режим доступа: <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/legis.php>.
22. Environment Directorate of the Organisation for Economic Cooperation and Development. Режим доступа: <http://www.oecd.org/env>.

Навчальне видання

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Курс лекцій

Підписано до друку __.__.2025.

Умовн-друк. арк. ____.

Обл.-видав. арк. ____.

Вид. №__/25.

Сектор науково-редакційної діяльності
Національного університету цивільного захисту України,
18034, м. Черкаси, вул. Онопрієнка, 8.
www.nuczu.edu.ua